



ШЫН

№ 47
(17691)

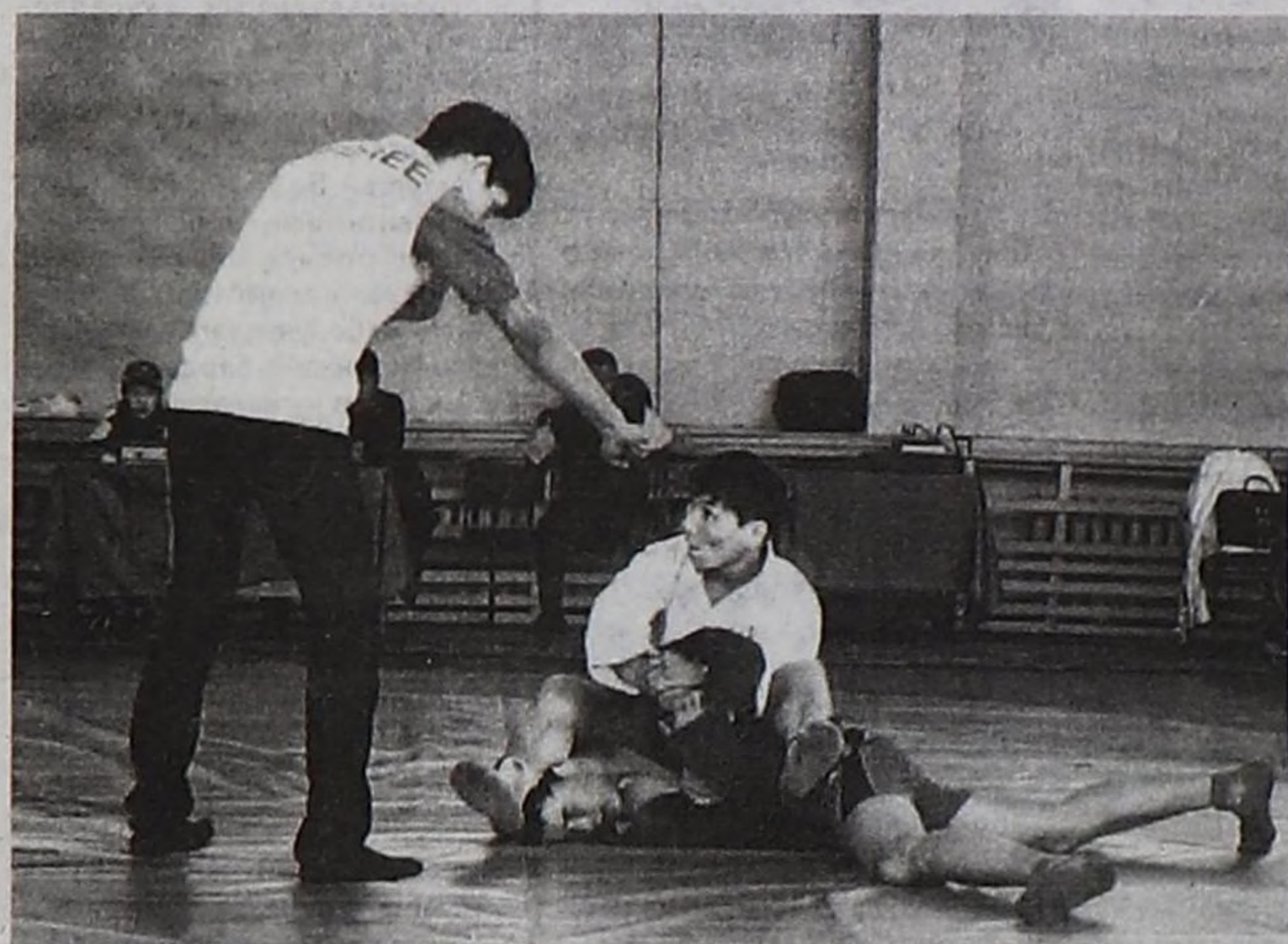
2009 чылдың
апрель 28,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Самбо

ЭЛЭЭДИ УЛУГ-ХЕМЧИЛЕРНИН БҮЗҮРЕЛДИГ ТИИЛЕЛГЕЗИ



В.В. Путин Россияның Президентизинге бирги хуусаага соңгуткаш, чуртка массалыг спортту сайзырадырының дугайында эгелээшкини кылганын сактыр-дыр мен. Ол ынчан совет үеде кончуг нептереңгей болгаш спортка ынактарны хөйү-биле хаара тудуп турган улуг-биче спар-

такиадаларны чуртка катап диргизириниң дугайында санал кириген. Оон бээр барык он хире чыл эрте берген. Ол эгелээшкиниң амыдыралда боттанганының бир херечизи – чуртка спартакиадаларның дораан катап эртип эгелээни болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чазак Отчедун чугаалажып турар

ТОДАРГАЙ АЖЫЛДАР КЫЛДЫНГАН

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылда кылып чоруткан ажылының отчедун Кызыл кожуунун чурттагы чонунга республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак удурткан бөлүк таныштырып чораан.

Суурларның культура бажыңнарынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге болган хуралдарга Чазактын төлээлери 2008 чылда Тыва Республиканың Чазаа республиканың социал экономикаын хөгжүдөр, чурттагы чонун амыдыралын экижидер дээш кандыг ажил-херектерни кылганын болгаш кылып турарын тодаргай-биле чугаалап берген. Тудуг ажылын экижидеринче, көдээ ажил-агыйны хөгжүдөрүнче, биче база ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадырыңче, саң-хөө кризисинге удур хемчеглерни боттандырыңче, чурттагы чонун социал камгала-лын күштелдиреринче болгаш өске-даа чугула айтырыгларны шийтирлээр дээш Чазак ажилдап келгеш, тодаргай ажил-херектерни кылган. Дыка хөй чугула тудуг объектилерин ажылгалда кириген. Көдээ ажил-агыйны хөгжүдери-биле аңаа бюджет акшазын бээр беш катап көвүдеткеш, ону чогулгалыг чарыдап тургаш, республиканың экономиказының бо чугула адырынга эвээш эвес чүүлдерни кылган, кол көргүзүг малдын баш саны өскөн, оон продуктуларын бүдүрерин база сайгарарын көвүдеткен. Чурттагы чонун акша орулгазы көвүдөп турар.

Чазактын деткимче, дузазы-биле Кызыл кожуунга эвээш эвес ажил-херектер кылдынган, бо дугайында хуралдарга санал бергенер өөрүп четтиргенин илереди турганар. 2008 чылда Баян-Колга, Терлиг-Хаяга электри четкилерин эде кылган, Каа-Хем

суурда 820 уруг өөренир чаа школаны ажыл-галга кириген. Бо-ла суурда чунар-бажыңны, хеп чуур комбинатты эде кылырынга 6 млн. рубльди, хуу чуртталга бажыңнары тударынга 16 млн. 384 муң рубльдин, хуузуңда дузалал ажил-агыйларга 29 млн. 750 муң рубльдин чээлизиң берген болгаш өске-даа деткимчени Чазак көргүскөн. Оон ачызында кожуунга элээн чаартылгалар болган.

Хуралдарга санал бергенер четпестерни база чугаалааш, моон соңгаар чүнү кылып талазы-биле сүмелерин кириген. Кожуунда ажил чоктарны, ылаңгыя аныяктарны, ажил-га хаара тудар, чуртталга бажыңнарын тударын экижидер, мал ажылының продуктуларын сайгарарын чогулгалыг организастаар, малдын баш саны өскөн-биле чергелештир мал эмчилериниң санын көвүдөдир, арагалаар, кем-херек үлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер айтырыгларны шийтирлээринче болгаш өске-даа четпестерни эдеринче Чазактын база кожуунун эрге-чагырга органнарының кичээңгейин угландырган.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылда кылып чоруткан ажылының отчедун сайгарып көргөн Кызыл кожуунун суурларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге болган хуралдарның киржикчилери Чазактын 2008 чылда ажылынга «эки» деп үнелди берген.

Бистиң корр.

ШЫНАРЛЫГ УКСААНЫ НЕПТЕРЕДИР СОРУЛГА БАР

Тываның болгаш Россияның мал ажил-агыйлыг бүдүрүлгелериниң аразында көскү черни төлөтпү-биле ээлеп турар тыва хойнуң уксаажыдылганыңче угланган ажил-агыйлыг «Деспен» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң директору Вячеслав Санчатка болгаш кол зоотехник Омак Чамыяңга ужурашкан мен.

Күрүнениң улуг көдээ ажил-агыйлары буступ, буурап турар өйде каржы-дошкун болгаш шилчилгелиг үелерниң демдек-херечилелдерин маадырлыгы-биле эртип шыдаан, арыг тыва хойнуң уксаазын чидирг чокка камгалап кадагалап арттырган болгаш амыр эвес, шүүттүг уксаажыдылга ажылын кай хире деңгелде чорудуп турарын, ажыг, соок кышты кандыг байдалдыг эрттиргенин олардан со-нуургаан мен.

2008-2009 чылдың улуг хар дүшкен кыжыңга баш удур хынамчалыг белеткенип алганыңдан соок үени «Деспен» хой ажил-агый чогулгалыг байдалга эрттирген. Эрткен чылын Читага болган Бүгү-Россияның хой-биле холбаалыг ажил-агыйларының эрттирген улуг делгелгезинге бистиң деспенжилеривис дээди чемпион атты чаалап, тыва хойнуң уксаажыдылга ажылын чорудуп болур генофондулуг шын-зылга-чөпшээрлди холга ап, фе-

дерация деңгелинге уксаажыдылга ажылы дээш күрүнөдөн эвээш эвес түңнүг акша-хөреңгини шынгээдип алганының ачызында, олар кышка удур хемчеглерни дарый чорудуп, аңаа хоомай эвес кылдыр белеткенип алганнар. 2008 чылдың чайы база-ла кандаашкынныг болган-даа болза, хой ажил-агыйлыг бүдүрүлгө бодунун азырап турар 4000 ажыг баш хоюнга чиртир 80 ажыг тонна сиген-ширбишти ол талазы-биле артыкшылдыг кожа турар кожууннарың ажил-агыйлардан садып, азы болза орнажып тургаш, боттарының ниити малының бажын улуг хорамча-чидирг чокка камгалап алганнар.

Бүдүрүлгениң директору Вячеслав Санчаткович бо ажил-агый совхоз турда-ла, 30 ажыг чыл үргүлчүлөп турар күш-ажылчы оруун совхозтун мал эмчизи, зоотехник мергежилдиг аныяк специалист бооп ажилдап эгелээн болгаш бодунун ажылынга хамааржыр көдээ

ажыл-агыйжы эртемденнериниң чогааткан эки дуржулгаларын болгаш үе-шагның аайы-биле хой ажил-агыйының чаа-чаа чедиш-кинерин сайгарбышаан, ук бүдүрүлгени эки көргүзүглер-биле уштап-баштап чоруур шынгыг дуржулгалыг удуртукчу дээрзинге кандыг-даа чигизиниң чок. Төрүүр хойга кажан, кайы хире, кандыг янзы витаминниг, микроэлементилер-биле элбек чемни бээрин, кыс хойну тарып боозадырыңдан эгелээш, чаш төлдү хүлээп ап, оон кадыкшылын баш удур быжыг-лаары, а аарый бергенде, кандыг эмнер-биле эмнээрин, уксааның дөзүн тургузар быжыг кадыкшылдыг, аныяк, чаш малдың мага-бодун, өң-чүзүнүн, дүгүнүн шынарын көрүп тургаш аңгылап, шилиир (бонитировка) ажылынга чедир шупту кылып чорудуп турар ажылын федералдыг чазак үнелээн. Чижээ, чаа төрүттүнген чаш хураганнарың деңзизи 3 килограммдан эгелээш, 5 килограмм 500 грамм деңзилиг бооп турары улуг чедишкин болбайн канчаар. Бо улуг чедишкинге Тываның эртем-шинчилел институтунун эртем ажилдакчызы, хой ажил-агый талазы-биле көдээ ажил-агый эртем-

Уксаажыдылгалыг «Деспенде»



«Деспен» МКБ-ниң директору Вячеслав Санчат (оң талазында) болгаш кол зоотехник Омак Чамыяң.

нериниң кандидаты Соңгукчу Са-зыгович Монгуштуң бо бүдүрүлгениң тергини эки үре-түнелдиг ажылынга эвээш эвес үлүг-хуузуң киригенин демдеглевес аргажок.

Бо чылгы хой оолдаашкынынга хамаарыштыр алырга «Деспенниң» 2248 баш төрүүр хоюнуң барык шуптузу төрүпкен, ынчан кээрге, уксаажыдылга ажил-агыйының өстүрүп турар малының чаш төлү 90 хуу камгалааттыңан деп болур. Ниити малдың саны 4800 баш чедип турар болгаш бо сан-чурагайлар ам-даа төңчү эвес дээрзин бүдүрүлгениң удуртукчу болгаш зоотехник даргалары дыңнаткан.

Бо бүгү малды 12 коданга чарган, оларның 6-зы — төрүүр кодан, а бир коданга уксаажыдылга хемчеглеринге дорт киржир ниити малдың кол дөзү кылдыр аңгылап каан бооп турар.

«Деспен» хой ажилдыг бүдүрүлгөдө кадарчылар-биле каттай ниитизи-биле 25 ажилдакчы ажилдап турар, а үе аайы-биле янзы-бүрү сезон ажилдарынга 50-60 хире кижини хаара тудар дуржулга база бар.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Аныяктар чылында

ЧАА БАДЫЛАНЧЫР ЗАЛ

2009 чылды бистиң чуртувуста Аныяктар чылы кылдыр чарлаан. Күрүне аныяктарның социал камгалалының, оларга бүгү талалыг өске-даа деткимче талазы-биле элээн хөй чугула ажылдарны бо чылын кылып чорудуп турар.

Би-Хем кожуунуң чагыргазы Аныяктар чылының бүдүүзүндө, эрткен чылдың күзүн кожуунуң чагырга чериниң бажыңының ийи хуралдаар залдарының бирээзин –

бирги каътта улуг өрээлди, Би-Хемниң хамааты байдалдың актыларын бижири (ЗАГС) килдизинге бергеш, аңаа септелге ажылдары чорударына саң-хөө дузазын көргүскөн.

көргүскөн.

— Хамааты байдалдың актыларын бижири килдисте он чеди чыл ажылдап чор мен. Штадивыста хөй-даа эвес, а ийи-ле кижилер бар бис. Мурнунда чылдарда ажылдап турганымыс тар өрээлге бодаарга, бо дээрге байырлыг бүрүткээшкин кылырынга таарымчалыг улуг залдыр – деп, эргелекчи Валентина Баян-ооловна аңаа ужуражырымга өөрүшкүлүг чугаалады.

Шынап-ла, оларның ам ажылдаар черинде таарымчалыг бүгү байдал тургустунган. Ол-даа канчаар, чүнүң-даа мурнунда чаа өг-бүлө тудуп, ону албан езузу-биле бүрүткедири-биле аңаа келир аныяктарга бадыланчырының каастап шимээн делгем болгаш чырык залын белеткээни онза. Аныяк кижиниң амыдыралына утундурбас кылдыр артар ол чугула болушкун, шынап-ла, чараш байырлал залына эртерге, сеткилге өөрүнчүг, хөглүг.

Бо бадыланчырының залы меңээ Кызылдың бүрүткел залындан безин дудаваас кылдыр сагындырды.

— Бо чараш зал ажыттыгана соонда, аныяктарның өг-бүлө тудуп, бадыланчып келири безин көвүдөй берген ышкыш кылдыр сагындырар-дыр. Оң мурнунда кожуунуң чамдык аныяктары Кызыл хоорайга барып, байырлыг байдалга бадыланчыр чаңчылдыг турган.

Чүгүле 2009 чылдың бо хүннеринге чедир 30 ажыг аныяк чаа өг-бүлө кожуунда бүрүткеткен. Мурнунда чылдарда чыл дургузунда 50, а чамдык эки чылдарда 60 чедир чаа өг-бүлөлөрни бүрүткөп турдус. Аныяктар чылында мындыг байдалдыг турар болзувуса, мурнунда чылдарның көргүзүлгөрин элээн ажып кааптарының барымдаазы



ХБАБ-тың даргазы В.Б.Ензак бүрүткээшкин чезинде.

бар. Аңаа элээн улуг рольду чараш кылдыр дерээн чаа бадыланчыр зал ойнап турар – деп, эргелекчи улаштыр чугаалады.

Би-Хем кожуунда демографтыг байдал база экижири турар деп чугаа үезинде билип алдым. Бо чылдың баштайгы дөрт айының иштинде 60 ажыг чаш уруг төрүтүнгөн, ол дээрге 2008 чылдың ол үезинге деңнээрге, 14,6 хуу хөй болуп турар. Ынчап кээрге, кожуун «дөрткү национал төлөвилелди» – демографтыг байдалды экижидер ажылды багай эвес күүседип турар ышкыжыл.

Кожуунуң хамааты байдалдың актыларын бижири килдисте оон эргелекчизи-биле чугаалажып турдумда, өг-бүлө туткан ээлчеглиг аныяктарның каткы-хөглүг, өөрүшкүлүг шимээн-даажы дыңналып келди. Мен оларга шаптыктавазы-биле залдан дарый үнүп чоруптум...

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.



Чаа өг-бүлө туткан Маадыр биле Урана Успуннар херечилери-биле Туран хоорайның төвүндө маадырлыг совет солдатка турскаалдың чанында.

ЭЛЭЭДИ УЛУГ-ХЕМЧИЛЕРНИҢ БҮЗҮРЕЛДИГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо чылын бүгү чуртта, оон иштинде республикада, элээди уруглар болгаш оолдар аразында Бүгү-россияның VI спартакиадазы эртип турар. Ийи чыл болгаш бир катап эртер ээлчеглиг ол спартакиада чуртта он-он муң школачыларны хаара туткан. Бистиң республикага хамаарыштыр алыр болза, спорттун элээн каш хевирлеринге база ыңдыг спартакиада эртип турар. Чижээ, Кызылда «Херел» спортзалга эрткен субботада, апрель 25-те, 1993-1994 чылдарда төрүттүнгөн оолдар аразына самбо хүрешке спартакиада зачеду кылдыр маргылдаа болуп эрткен.

Самбога маргылдаалар республикага оон мурнунда-даа эртип турган болбайн аан. Ынчалза-даа ниити түңнелдери спартакиада зачедунче кирер бо маргылдаа оларга деңнээрге, элээн белеткелдиг, харын-даа бедик деңнелге эрткен деп болур. Самбо хүрештин сайзыралын шапкынчыдарына республикада чаа тургустунган Самбо федерациязы, даргазы ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Орлан Сотпа, улуг-хуузу кириштирип эгелээн. Оолдарны эки белеткээринге тренерлер Хеймер-оол Ондарның, Дадар-оол Лоовайның, Вячеслав Монгуштуң болгаш Олег

Сендажиниң үлүү база улуг.

Маргылдаага он ажыг кожуунуң командазы киришкен. Оолдарның белеткел бо чылын черле шору болгаш, маргылдаага кызып хүрешкен. Дөгөрезин төлөптүг черни элээр, а командазынга болдунар шаа-биле саннар эккээр дээш кызыткан. Оон кадында бо маргылдааның тиелекчилеринден самбо хүрешке элээди оолдарның республика командазын тургускаш, Сибирь федералдыг округтун Новосибирск хоорайга май айда эртер спартакиадазынга кириштирер. Оон тиелекчилери чурт деңнелинче, Пенза хоорайга эртер маргылдаага киржир.

Чидиг демиселдин түңнелинде маргылдааның чемпионнары аттарны: Начын Куулар (РСДЮСШОР, 40 кг), Радик Чукпанай (Тою, 42 кг), Ай-Херел Биче-оолан (РСДЮСШОР, 45 кг), Шораан Ондар (Сүт-Хөл, 51 кг), Сайдаш Ондар (Чөөн-Хемчик, 55 кг), Солаан Баян-оол (Эрзин, 59 кг), Чингис Сарыглар



(Кызыл кожуун, 63 кг), Күзел Дамчат (Улуг-Хем, 68 кг), Артур Шивит-оол (Улуг-Хем, 73 кг), Айдың-оол Ээрлге (Тою, 78 кг) болгаш Буян Сонам (РСДЮСШОР, 78 кг аар деңзи) олар чаалап алган.

Маргылдааның тиелекчилеринге база шаңналдыг черлерниң эдилекчилеринге Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт агентилелинң медальдарын болгаш хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

Хевиске салыгларның түңнелдери-биле Улуг-Хем кожуунуң командазы 229 санны бүзүрелдин-

биле чаалап алгаш, ниити бирги черни ээлээн. Тиелекчи команданы кожуунуң элээди уругларның спорт школазының директору Кара-оол Чонданов, өөредилге эргелекчизи Мерген Сат, тренерлер Болат Шаг-жы биле Андрей Суваң олар эки белеткээн.

Ийги черге Сүт-Хөл кожуунуң (163,5 сан-биле), а үшкү черге Өвүр кожуунуң (156 сан-биле) командалары төлөптүг болган.

Виктор САНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ПАРЛАМЕНТ КРЕМЛЬЧЕ КЫЙГЫРЫГНЫ ДЕТКИВЭЭН

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бешки сессиязының алдыгы хуралы апрель 22-де массалыг информация чепсектеринден (МИЧ-тен) хаагыг байдалга эрткен. Депутаттарның чугаа-зы-биле алырга, ыңдыг шийти-пирни спикер Василий Оюн хүлээп алган.

Сессия бо удаада база катап Федералдыг албан черлеринче Тываның хоойлужудулга палатазының кыйгырыгын хүлээп алырын планнап турган. Кыйгырыгда 2007 чылда республиканың сорулгалыг программаларының күүселдезиниң дугайында медээлерни кириген. «Та каш дугаар ээлчеглиг кыйгырыгны бистиң палатаның удуртулгазы Кремльче белеткеп алган турган. Бо удаада Россияның Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С.Нарышкинниң адынга кириген кыйгырыгны спикерниң бодунуң талалакчылары безин деткивейн барды» — деп, Орлан Сотпа чугаалады.

Палатаның чөвүлелинң ээлчеглиг эгелээшкин чүгүле 14 депутат деткээни дээрге Оюннуң бөлүүндө үзел-бодалдарның аңгылангышкыны тыптып турары бооп турар деп, парламенчилер санап турар.

«Ол болур ужуруг чүүл-дүр. Чүгүле арай озалдап турар – деп, Хоойлужудулга палатазында «Чангыс демниг Россия» фракциязының удуртукчузу демдеглээш, – эрте-даа бол, орай-даа бол, ол хөдөлишкиннерниң ажыы чок дээрзин улус билер ужуруг. Чонга удур оларның туружу каш политиктерге эвес, бүдүн Тывага хоралыг деп медегер биле бээр – дээн».

«Кыйгырыгда айтыкан айтырыгларны республика деңнелинге шийтирилээр. Бис күүсекчи эрге-чагырга-биле чугааны кылыр ужуруг бис. Республиканың удуртулгазы кезээде хүннүң чидиг айтырыгларының дугайында чөптүг чугаалажышкына беленин көргүзүп турар-дыр. Кремльче төнмөс-батпас кыйгырыглар бижири тургустунуп келген байдалдан уштуларының аргазы эвес-тир» — деп, Орлан Сотпа санап турар.

Ол-ла хүн Хоойлужудулга палатазының депутаттары Чазак Даргазы Ш.Кара-оол-биле, Чазак кезигүннери-биле ТР-ниң Чазаның төлөвилээш, парламентиже кириер деп турары бюджет дугайында хоойлуга эдилгелерниң төлөвилелинң эге номчулгазын кылган.

Долаана САЛЧАК.

ДЕМИР-ОРУК ТУДУУН СОҢГААРЛАТПАС

Новосибирск хоорайга эрткен делегейниң III транспорт-логистик «ПроЛОГ-Сибирь» конференциязына РФ-тиң транспорт сайыды Александр Бородин тыва трассаны мурнады боттандырап хемчег деп адаан. Омск четкизин оюп эртер орук, Саянская-Кошурниково участка үш тоннелдерниң эде чаарткан тудуу ышкыш бо демир-орук тудуу Сибирьниң транспортунуң хөгжүлдезиниң кол угланышкынының санынче кирип турар. Бо төлөвилелдерни «2030 чылга чедир Россияның транспортунуң стратегия хөгжүлдези» программада айтыкан график езугаар боттандырап. Артан төлөвилелдер экономиктиг байдалдың аайы-биле соңгаарлаттынар.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

ЧАНГЫС ААЙ КҮРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЛАРЫНЫҢ

ДУГАЙЫНДА...

Айтырыңар, харыылап берээл

✉ «Мени Светлана Ооржаковна Монгуш дээр. Чадаа-на хоорайда ажылдап-чурттап турар мен. Дөрт оолдуг мен. Ийизи – школячылар. Улуг оолум 2006 чылда школаны дооскаш, ол күзүн ийи чылдыг шеригже чорупкаш, 2008 чылдың декабрь эгезинде халажып келди. Ийи дугаар оолум эрткен 2008 чылда школа дооскаш, ол-ла чазын алды айда шеригже чорупкан. Ам бо чазын 2009 чылдың майда халажып.

Оолдарымның өөредилгези багай эвес, ынчангаш бо чылын дээди өөредилге черинче кирер күзүлдиглер. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын (ЕГЭ) дужаавас болза, кандыг-даа өөредилге черинче кирип шыдавас дээр-дир.

Мени дүвүредип турар айтырым, бо чылын оолдарым, шынап-ла, озалдаан, кандыг-даа өөредилге черинче кирип шыдавастары ол бе? Ам 2010 чылда ЕГЭ дужаар апарлар бе? Немелде ЕГЭ дужаар арга бо чылын чок бе? Мээң бо айтырыгларымга харыылап берип көрүңер.

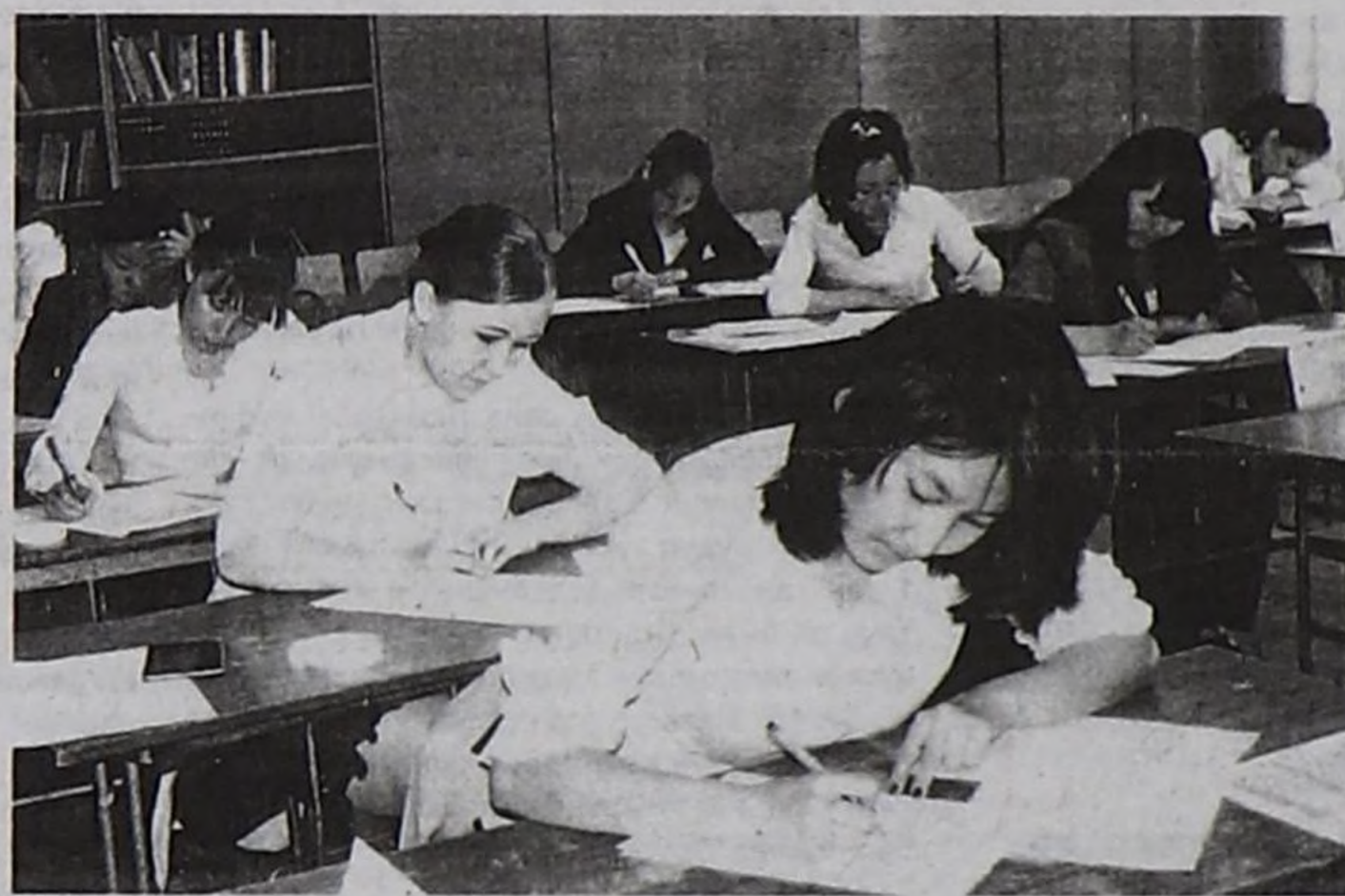
С.О. Монгуш. Чөөн-Хемчик кожууну.

Иениң оолдарын өөредип алыр дээш сеткилин дүвүрөткен бо айтырым чүгле чаңгыс бо аваны эвес, өске-даа өг-бүлелерни, доозукчуларны дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи-дир дээрзин өөренип көргөш, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының Өөредилгениң шынарын үнелээриниң институтунун методизи **Александра Донгаковна САНДРАЙ**-биле ужурашкан, күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларына хамаарыштыр айтырыгларны салган мен.

— **Александра Донгаковна, күрүнениң чаңгыс аай шылгалдазы деп билишкенин канчаар билип алырыңар, аңаа хамаарыштыр кыска тайылбырдан берип көрүңер?**

— Ортумак (долу) ниити өөредилгениң ниити өөредилгениң кол программаның шынгазганын күрүне (түннел) аттестациязын эрттирериниң чурумун болгаш ооң хевирлериниң дугайында дүрүмү РФ-тиң Өөредилге яамызы 2008 чылдың ноябрь 28-те № 368 дужаал-биле бадылаан. Аңаа даянып, күрүнениң чаңгыс аай шылгалдазын эрттирериниң чурумун бадылааш, РФ-тиң Юстиция яамызынга бүрүткеткен. Ынчангаш бо чылдың январь 1-ден эгелеп Чаңгыс аай күрүне шылгалдалары школа доозарының болгаш дээди өөредилге черлеринче кирериниң чаңгыс хевир боол күш кирген. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын кандыг эртемге дужаарын ооң мурнунда чылдарда доозукчулар бодунун күзели-биле шилип ап турган болза, ол шенелде ам доозулган. Бо чылдың доозукчулары орус дыл биле математика эртеминге шылгалданы албан дужаар болгаш бодунун шилип алышкыны-биле ийи эртемге база шылгалданы дужаар.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужаарыңа белеткелдин үе-чадазы эрткен. Бо чылдың февраль 1-ге чедир РФ-тиң Өөредилге яамызы мергежил чедип алырда кандыг шылгалдаларны дужаарының даңзызын тургускан болгаш өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдазынга Чаңгыс аай күрүне шылгалдалары болур эртемнерни тодаратканы ол. Ынчангаш чурттуң



кайы-даа дээди өөредилге черинче кирерде, орус дылга Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының демдээ улуг рольду ойнаар. База ол ышкаш чурттуң 24 дээди өөредилге черлери Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының демдээден аңгыда, немелде шылгалдаларны кириерин дыңнаткан.

Марттың 1-ге чедир доозукчу кижилер орус дыл болгаш математикадан аңгыда, кандыг эртемнерге шылгалда дужаарын шилип алгаш, демдеглеткен. Ийи эртемге бе, азы оон-даа хөй эртемнерге бе дээрзин өөреникчи боду билер, хөй эртемнерге шылгалда тудуп алыр болза, өөредилге черлеринче кирип алырының оруу ол кижиге ажык-тыр ийин.

— **Бо чылгы Чаңгыс аай күрүне шылгалдалары доозукчуларга школа доозарының болгаш**

өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдалары болур деп үстүндө айыттыңар. Ам эрткен чылдарның доозукчулары канчаарыл?

— Ол кончук шын айтырым-дыр. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының дугайында төлөвилелди кылып тура, ол айтырымны база өөренип көргөн. Эрткен чылдарның доозукчулары, даштыкы хамаатылар, эге болгаш ортумак профессионал өөредилге черлериниң доозукчулары Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын ниити ортумак школаларның доозукчулары-биле кады күрүнениң түннел аттестациязы чоруп турда, азы ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлери документилерни хүлээп ап турар үеде дужаап алыр аргалыг. Тодаргайлаарга, эртип турар чылдың март 1-ге чедир, бир эвес ол хуусаадан озалдаан болза, июль айның 5-ке чедир кандыг эртемнерге шылгалда дужааксап турарының дугайында билдиришкенинге айтып кириерлер. Июльдың 7-ден эгелеп шылгалдалар чүгле эрткен чылдар-

бадылаттыңан шылгалда хүннеринде кандыг-бир маргылдаага киржир апарза...

— Ийе, силерниң айтырыңар билдине берди. Шак ындыг категорияның доозукчулары база бар. Ында делегей чергелиг маргылдааларга, олимпиадаларга, конкурстарга, көрүлделерге киржир база аңаа белеткелдер эртер оолдар, уруглар, шериг хүлээлгезинче кыйгырттып турар кежээки школаның доозукчулары, кадыкшыл байдалы-биле эмнээшкин-профилактиктиг, эмнээшкинниң кадыкшылга черлеринге реабилитация хемчеглерин алыр кадыгы кошкак инвалид доозукчу уруглар база чурттаар черин солуп, даштыкы чурттарже ада-иези-биле кады чоруп турарларны кириген. Бо категорияга хамаарыштыр уруглар март 1-ге чедир билдиришкенин кириген турар. База ол ышкаш шылгалда хүннеринде аарый берген, чоок кижилери чок болган дээр ышкаш берге байдалга таварышкан кижилерни шылгалда хүнүндө хостап болур. А дараазында кайы хүнде ол шылгалданы дужаарын тускай тургускан шылгалдалар талазы-биле комиссия шийтпирлээр.

— **Бистиң республикадан даштыкы чурттарда өөренип турар оолдар, кыстар база бар болгай. Оларга хамаарыштыр чүңү чугаалап болурул?**

— Төлөвилелди кылып тура, ону база өөренип көргөн, ол оолдар, кыстар Россияның Даштыкы херектер талазы-биле төлээ чериниң чанында школаларга Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужаар аргалыг.

— **Бо чылын ниити билигиниң долу өөредилге программаның шынгазганын бадыткалы кылдыр эртем аайы-биле шылгалда дужаарыңа чеже кижилер билдиришкенин кириген, Александра Донгаковна?**

— ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының «2009 чылда ТР-ниң ниити өөредилге черлериниң Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларыга киржириниң дугайында» дужаалын езугаар республиканың өөредилге черлери шуптузу шылгалдаларга киржир. Бо чылын албан дужаар — орус дыл экзаменин 6191 (эрткен чылын 4835), математика экзаменин 5574 (эрткен чылын 4489) кижилер дужаар. А эртем аайы-биле доозукчуларның шилип алышкыны мындыг: физика – 1082 (213), химия – 1162 (701), биология – 1783 (1252), төөгү – 2229 (1332), география – 613 (246), обществознание – 2459 (1401), литература – 177, ин-

форматика – 213, англи дыл – 485, француз дыл – 19. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын организастыг болгаш шынарлыг байдалга эрттирери-биле регионалдыг хоолужу-дуга актыларын ажылдап кылгаш, дүрүмнерни үндүргөн, школаларда көргүзүп материалдары астынган, удуртукчуларга, башкыларга өөредилги семинарларны чоруткан, эртемнер аайы-биле эксперт комиссияларын бадылаан, доозукчуларның дугайында медээлер чыгдынган. Чаңгыс аай күрүне шылгалдазынга хамаарыштыр «Ажык эжик хүннерин» организастаан, сонугаан айтырыгларынга чогуур харыыларны тускай эртемниглерден алган.

— **Бир эвес доозукчу кижилер Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының түннелдеринге чөпшээрешпес болза, апелляцияны канча берип болурул?**

— Шылгалда туткан доозукчу Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының түннелинге чөпшээрешпес болза, чогуур эртемниң шылгалдазының түннелин чарлаан соонда ийи неделя дургузунда апелляцияны берип болур эргелиг. Чамдык доозукчулар шылгалданың түннелин озалдап ап болур. Ооң-биле чүңү тайылбырлаарыл дээр, Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужаарының чурумун хажыткан таварыгаларда, азы апелляция киригенде, тускай бадылаттыңан күрүнениң шылгалдаларының талазы-биле комиссиязы чурум хажыдышкынын илередири-биле ажыл-агый-жы хыналданы кылгаш, шийтпирни үндүрерин манаар апар. Ынчалза-даа ол хуусаа 5 хонуктан узавас ужурул. Комиссияның шийтпирин манаарын доозукчу кижиге база ооң ада-иезинге үе-шаанда албан дыңнадырын билип алыры база артык эвес боор. Россияның өөредилге талазы-биле хайгаарал чери күрүнениң шылгалда талазы-биле комиссиязының Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының түннелдерин бадылаан азы күш чок болдурган шийтпирин үнүүшкүнүг хыналдалар кылгаш, күш чок болдурар эргелиг. Бо чылгы доозукчулар Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының бир эртеминге ийи демдекти алыр болза, ону июль айда эдип ап болур, а ийи болгаш оон хөй эртемнерге багай демдек алыр болза, ортумак (ниити) өөредилгениң программаның шынгазганын дугайында аттестат холга кирбейн барып база болур. А бир эвес шылгалда дужаар кижилер бодунун билинге бүзүрелдиг, эртем чедип алыр деп бурунгаар сорулгалыг болза, Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужаары эптиг-даа деп санаар мен.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ПОСОБИЕМ ЧОГУЛ, ДУЗАЛАҢАР...

✉ «Кири бижидилгем Каа-Хем кожуунунда, ынчалза-даа чурттап турар черим Кызыл хоорайның солагай талакы дачаларында. Эрткен чылдың ноябрь айда божаш, декабрьда уруглар пособиени алыры-биле херек документилеримни чыгаш, январь 12-де күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү эргелелдинче дужаапкан мен. Апрельдин 12-нчү хүнүнде уруг азырап олурамы дээш ай санында алыр пособиени алдым, ынчалза-даа божаны дээш чаңгыс удаа хары угда бээр пособием чок болду. Ону айтырарымга «акшаландырышкын чок, манаңар» дээр. Уруум безин 5 ай ажа берди, ам чежеге чедир манаар мен. Меңээ дузалап көрүңер.

Таира Шолбановна Кыргыс.»

— дээр чагаа редакцияның адресинге келген.

Номчукчуң чагаазыңа боттук харыыны бээри-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү яамызынга чедип, өг-бүлө, уруглар болгаш дүрген социал дуза албанының килдизиниң специалистеринден харыыны алыр аргалыг болдум.

Килдизин уруглар пособиениң талазы-биле специализи Алдынай Сергеевна Чарбуу чагаа-

биле танышкан, бир дугаарында Каа-Хем кожуунуң күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле эргелелче долгааш, пособие алышкызынга хамаарыштыр айтырымны тургусту. Харысалгалыг ажылдакчылар Таира Кыргыс деп кижиден бо чылын билдиришкенин кирбээнин дыңнатты. Дараазында Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурже долгап, эргелелдин специалистеринден дараазында харыыны алдывыс.

— Уруглар пособиениң хамаарыштыр чагыгы социал камгаладылга фондузунче кириген,

Таира Кыргыстың адынга чаңгыс удаа хары угда бээр пособие акшазы акшаландырышкын кээрге шилчитинер.

Ынчап кээрге, ол акша кайнаар-даа чиде бербээр, чоокку хүннерде холга кирип кээри билдингир-дир.

Тус черниң чогуур албан черлеринге чедип тургаш, харыызын ап болур мындыг бөдүүн айтырыгны редакцияны, яамынын, ийи кожунуң киржилгези-биле шийтпирлээнин Таирага дыңнадып тур бис.

Айрада МОНГУШ.

Патент үндезининге «БӨДҮҮНЧҮТКЕН СИСТЕМА»: сайгарлыкчыларга методиктиг сүмелер

Силер сайгарлыкчы болзунарза база үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарының патентизин алып күзөлдиг болзунарза, бо таварылгада РФ-тиң Үндүрүг кодекзинин (моон соңгаар — РФҮК) 26.2 эгенин чурумунун талазы-биле үндүрүг «бөдүүнчүткен система-биле» сана-вас силер, ол талазы-биле үндүрүг декларациязын кириер (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 11-ги пунктузу).

Чүге ындыг болганын дээр, патентини садып алгаш, чүгле ынчан ооң өртөөн төлөөнүң, бир эвес Россия Федерациязының төлөөнүнүн талазы-биле бодунарның хүлээлгечерни күүсеткениңер ол болур.

Патентиге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазының кирилде чурумунда патентини алырының чурумун болгаш ооң үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарын РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүндө тургускан.

Үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазының негелдезинге патентини ажыглаары

«Бөдүүнчүткен системаның» патентизин ажыглаарының дугайында хоойлуну хүлээп алган, бир эвес Россия Федерациязының субъектининг девискээринде сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы чорудуп турар болзунарза, ол патентини ап болур. Ол дугайында РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 3-кү пунктузунда кириген.

Тыва Республиканың девискээринге «Тыва Республиканың девискээринге патент үндезининге хуу сайгарлыкчыларның үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарының дугайында «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелерни кириерин дугайында» 2009 чылдың март 18-те «1119 ВХ-II (моон соңгаар — Хоойлу №1119) Хоойлуну хүлээп алган. Бо хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнден бир ай эрткен соонда күштүг болуп кирер («Тувинская правда» 2009 ч. 03.26 №33 болгаш «Шын» 2009 ч. 03.28 №32 солуннарга парлаан) болгаш 2009 чылдың январь 1-де тургустунган, эрге хамаарылгаларын тарадып турар. Борта сагындырып каар чүүл болза, патентини кайыын бергенил, РФ-тиң чүгле ол субъектининг девискээринге күштүг болур (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 5-ки пунктузунун 6-гы абзазы). Ынчал кээрге РФ-тиң өске субъектининг девискээринге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаар сорулгага база бир патентини алып билдиришкенин кириер болур эргелиг силер. Ындыг эргени силерге РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 5-ки пунктузунун 7-ги абзазында берип турар.

Чамдык сайгарлыкчыларга мындыг айтырыг база тургустунуп кээр: «бөдүүнчүткен» патентиге киргенинге хамаарыштыр үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринге ажыглаары-биле патент ап болур бе? 2009 чылдың январь 1-ден эгелээш сайгарлыкчылар ийи болгаш оон-даа хөй ажыл-чорудулганың хевирлеринге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазынга ажыглаары-биле патентини ап болур. РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 1, 2. пунктуларының чаа редакциясында ону көрүп турар.

Патентини кым ап болурул?

Чүнүң-даа мурнунда демдегеп каар чүүл болза, хуу сайгарлыкчылар патентини «бөдүүнчүткен» үндезинге эки туразы-биле ажыглап болур. Ол эргени оларга РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 3-кү пунктузунун 2-ги абзазының 1 пунктузунда берип турар. Ынчал кээрге шилип ап болур силер: «бөдүүнчүткен» патентиге ажылдаарын азы үндүрүг онаарының өске-даа чурумунга артып каарын (ооң иштинде ниити чурум талазы-биле үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглап турар).

Ооң-биле чергелештир сөөлүндө патентиниң «бөдүүнчүткен» чурумундан анаа үндүрүг онаарының системазынче азы бир эвес ону эргежок чугула деп санаар болзу-

нарза, үндүрүг онаарының ниити чурумунче эглип келир эргелиг силер. Ынчалза-даа бо таварылгада хуусаазының талазы-биле кызыгаарлашкын бар. Патентиниң «бөдүүнчүткенден» өске чурумче эки туразы-биле шилчирид, чүгле патентини берген үези төнгөн соонда ол болур (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 2-ги пунктузунун 2-ги абзазы).

Бистинг демдегеп турарыбыс-биле алырга, патентини бир эвес силерниң ажыл-чорудулганың тодараттыганын негелдеге дүгжүп турар болза, ап болур. Ооң-биле кады шупту негелдени сагыры эргежок чугула. Ооң чаңгызын безин күүсетпээнде, силерниң патент үндезининге ажылдаар эргечер чок.

Негелде 1. Силер боттарыңарның сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың боттандырып турарыңар девискээрге РФ-тиң субъектининг хоойлузунда көрдүнгени-биле үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазының патентизинге ажылдаар аргазы көрдүнген (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 3-кү пунктузунда). Тыва Республикага № 1119 Хоойлуну хүлээп алган, ында үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазының патентизинче шилчиткен ажыл-чорудулганың хевирлериниң даңзын тургускан (ажыл-чорудулганың 69 хевирлери) болгаш хуу сайгарлыкчыларның чылдың патент өртөөн болгаш улуг хемчээлдиг орулганы алырының аргазы бар.

Негелде 2. Үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглап турар ниити шупту негелделерге силерниң харыы бээр-нер албан: үндүрүг үезининг түннелдеринин талазы-биле орулганың 20 млн. рубльден ашпас болур ужурул; ажыктыг казымал байлактарны казып тывары болгаш сайгары база акциз адаанда барааннарны бүдүрери-биле ажылдаарын болдурбас; үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазы биле чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүглерин каттыштырып болбас (Кодекстин 346.14 чүүлүнүн 3-кү пунктузу болгаш 346.12 чүүлүнүн 4 болгаш 4 пунктулары).

Негелде 3. Патентини берип турар үеде силерниң ажылдакчыларыңарның ортумак саны 5 кижиден ашпас болур (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 4-кү пунктузунун 3-кү абзазының 2.1 пунктузу).

Патентини алырының чуруму

Ынчангаш силер патент үндезининге бөдүүнчүткен үндүрүг онаарының системазын ажыглаар деп шийтпирлеп алганыңарда, силерге ындыг патентини алырыңар албан (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 4-кү пунктузу).

Патентини алып аларганда, учетта турар тус чериңерде үндүрүг инспекциязынга билдиришкенин кириер силер. Ынчал кээрге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарыңа чедир бир айдан орай эвес хуусаада билдиришкенин кириер ужурул силер (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 5-ки пунктузу). Ынчаар кылбас болзунарза, патент үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын силерге бээрин ойталап болур.

Чижээлээрге, хуу сайгарлыкчы А.В.Иванов 2009 чылдың июнь 1-ден патент үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазынче кирерин шийтпирлээн дижи. Аңаа дүүштүр 2009 чылдың апрель 30-ден орай эвесте, ол үндүрүг инспекциязынче билдиришкенин кириер ужурул.

Ол билдиришкенин хевирин Россияның Федералдыг үндүрүг албанының 2005 чылдың август 31-де № САЭ-3-22/417 (2008 чылдың ноябрь 18-те редакция-биле) «Патент үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарыңа эргежок чугула документиленни хевирин бадылаар дугайында» дужаалының № 1 капсырылганында ону кириген.

Патент алырынга билдиришкенин электронуг хевирге база чорудуп берип болур. Ооң хемчээлин Россияның Федералдыг үндүрүг албанының 2009 чылдың февраль 5-те № ММ-7-6/55а дужаалы-биле бадылаан.

Үндүрүг инспекциязы силерге патентини 10 ажил хүнүнүн дургузунда бээр хүлээлгелиг азы ону бээрин силерге ойталаанының

дугайында дыңнадыр (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 5-ки пунктузунун 3-кү абзазы).

Патентиниң күштүг болур хуусаазын бодунар хууда шилип алыңар. РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 4-кү пунктузунун 3-кү абзазында дүүштүр ол бирден 12 айга чедир бооп болур.

Үндүрүг үезин патентиниң күштүг болуп турар үезинге дең кылдыр санаар. Ынчал кээрге патент дараазында календарылыг чылче шилчип болур.

Патентиниң өртөө

Патентини силерниң төлөөңер албан деп демдеглээн болгай бис. Ынчалза-даа ооң өртөө кайы хире болурул?

Харыызы: ооң тодаргай түнүн РФ-тиң Үндүрүг кодекзинден тыппас силер. Ында чүгле патентини санаарының формулазын кирип каан. Ол дээш чегени силерниң төлөөңерни, ол формула талазы-биле үндүрүг инспекциязы боттары санаарлар.

Бир эвес патентиниң өртөө чеге бооп турарын баш удур билип алырын күзээр болзунарза, №1119 Хоойлуну көөрү чугула. Ылап-ла ында ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринин талазы-биле патентиниң өртөөн тодарадырынга формулага ажыглаар дузалыг көргүзүлгелерни тургускан.

РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 6 болгаш 7 пунктуларында дүүштүр патентиниң өртөөн санаарының дараазында хевирлиг формулазы бар:

СТП (чыл) - С* ПВД,

СТП (чыл) - патентиниң чылда өртөө;

С - үндүрүг ставказының 6 хуузу (РФҮК-ниң 346.20 чүүлүнүн 1-ги пунктузу);

ПВД - календарылыг чылда силерниң ажыл-чорудулганың хевиринге № 1119 Хоойлунуң тургусканы чылдың орулгазын алырының аргазы.

Чижээлээрге, хуу сайгарлыкчы А.В.Иванов Кызыл хоорайның девискээринде мебель кылырын болгаш септээрин боттандырып чорудуп турар. 2009 чылдың январь 1-ден ажыл-чорудулганың ол хевиринин талазы-биле үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарын күзеп турар.

№1119 Хоойлунуң 1 чүүлүнүн тургусканы-биле 2009 чылда мебель кылырының болгаш септээринин талазы-биле ажыл-чорудулганың чылда орулгазын 225 000 рубль хемчээлге тургускан.

Хуу сайгарлыкчы А.В.Ивановтуң чылда патентизиниң өртөө 13500 рубль (225 000 руб.* 6 хуу).

Чылдан эвээш хуусаалыг патентиниң өртөө

Бир эвес силер чылдан эвээш хуусаалыг патентини алып болзунарза (ай, 2 ай болгаш 11 айларга чедир), ынчан чылдың патентизиниң өртөөн силерге берген патентиниң ол үезининг хуусаазында дүүштүр санаар (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 6 пунктузунун 2-ги абзазы).

Санаарының формулазын кириерге: кварталда патентиниң өртөө - СТП (чыл)/12 ай* 3 ай;

4 айда патентиниң өртөө - СТП (чыл)/12 ай* 4 ай;

5 айда патентиниң өртөө - СТП (чыл)/12 ай* 5 ай.

Чижээлээрге, хуу сайгарлыкчы В.Т.Смирнова бажың ажыл-агыйын чорудар талазы-биле ачы-дузаны Каа-Хем суурнун девискээринде боттандырып турар дижи. 2009 чылдың июнь 1-ден болгаш чыл төнчүзүңге чедир ол патент үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаарын күзеп турар.

Көдээ чурттакчылыг суурга бажың ажыл-агыйын чорудар талазы-биле ачы-дуза чедери-биле ажыл-чорудулгага 2009 чылда № 1119 Хоойлунуң 1 чүүлү-биле чылдың орулгазын 54 000 рубль хемчээлге тургусканда.

Бо таварылгада патентиниң өртөө 1890 рубль болур (54 000* 6 хуу)/12 ай*7 ай.

Патентини төлөөрининг чуруму

Патентиниң «бөдүүнчүткен аргазынче» кирбейн чыткаш, а ол болуушкунуң соонда

патентини төлөп болур силер. Ооң-биле кады төлевирни ийи чада-биле чорудар.

Ажыл-чорудулганы боттандырып эгелээн соонда, 25 календарылыг хүнден орай эвес хуусаада патентиниң өртөөнүн чүгле 1/3-жүн эгезинде төлөп каар. Патентини алган үези төнөринге чедир 25 календарылыг хүнден орай эвесте патентиниң өртөөнүн 2/3-жүн төлөөри албан. Ынчаар РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 8, 10 пунктуларында айткан.

Борта демдегеп каар чүүл болза, бир эвес ол хуусааның сөөлгү хүнү дыштаныр хүн азы ажыл хүнү эвес байырлал таваржы берген болза, ынчан төлевирниң сөөлгү хүнүн чоокку ажыл хүнү кылдыр санаар (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 10-гу пунктузу).

Силерниң ийиги төлевир-биле төлөөн патентиниң өртөөнүн чамдык кезин силерниң төлөөңер пенсияның ыяап-ла камгаладылганы камгаладылга дадывырының түнүн эвээжедир (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 10-гу пунктузу). Ону тодаргайы-биле дараазында бөлүккө сайгарар бис.

Тайылбыр:

Россия Федерациязының 2008 чылдың декабрь 25-те («Россия Федерациязының бюджет классификациязын ажыглаарының чурумунун дугайында Айтышкынны бадылаарының дугайында» № 145н (2009 чылдың январь 23-те редакция-биле) дужаалынга үндезилеп, 2009 чылда патент дээш төлөөрин шилчидер төлевирге КБК 182 1 05 01040 02 1000 110 албан айтыр.

Пенсия дадывырынга патент өртөөн эвээжедири

Патентиниң өртөөн пенсияның ыяап-ла камгаладылга дадывырының түнүңге эвээжедип болур силер. Ону патентиниң өртөөнүн ийиги кезең төлөөрде кылып болур.

Патентиниң өртөөн эвээжедирде 2001 чылдың декабрь 15-те «Россия Федерациязынга пенсияның ыяап-ла камгаладылганының дугайында» № 167-ФЗ (2008 чылдың декабрь 12-де редакция-биле) Федералдыг хоойлунуң 28-ки чүүлүңге дүүштүр төлевирде демдеглээн хевиринге хуу сайгарлыкчыларның төлөөн камгаладылга дадывырын өөренип көөр, а ол ышкаш хөлезиленген ажылдакчылар дээш оларның төлөөн камгаладылга дадывырының түнү.

РФҮК-ниң 346.21 чүүлүнүн 3-кү пунктузунга үндезилеп, патентиниң өртөөнүн камгаладылга дадывырының түнүн 50 хуудан өрү эвээжедип болбас.

Түр үеде ажыл кылып шыдаас талазы-биле ажылдакчыларга пособие төлөп бээр түңгө патентиниң өртөөн эвээжедири РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүндө көрдүмээн.

Кичээңгейни угландырыңар!

Бир эвес силер РФ-тиң ийи субъектинде патент үндезининге ажыл-чорудулганы чорудуп турар болзунарза (ийи патентилиг болзунарза), оларның чүгле чаңгызынга пенсияның ыяап-ла камгаладылганының дадывырын эвээжедир эргелиг силер. Тодаргайлаарга, силерниң чурттап турар чериңерден берген патентиге.

Кайызын ажыглаары: патентиниң «бөдүүнчүткен аргазын» бе, азы хемчээли өскерилген орулганың чаңгыс аай үндүрүүн бе?

Даап бодаарга, силер РФ-тиң субъектинде сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып чорудуп турар болзунарза, патентиниң үндезининге үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазынга ажылдаар арганы хоойлу силерге берип турар.

Ынчалза-даа силерниң бизнесиңер турар муниципалдыг район (хоорай округунуң) девискээринде, силерниң ажыл-чорудулганың хемчээли өскерилген орулганың чаңгыс аай үндүрүүн кирипкенде кандыг болурул деп айтырыг база тургустунуп кээр. Мындыг байдалда канчаарыл? Патент талазы-биле ажылдаар бе азы албадал чурумунга «хемчээли өскерилген орулганы» ажыглаар бе?

Сайгарлыкчылар, хемчээли өскерилген орулганың чаңгыс аай үндүрүүн киригени-биле, ажыл-чорудулганың хевирлериниң

талазы-биле үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазы патентке шилчээнде, хемчээли өскерилген орулганың чаңгыс аай үндүрүүн шилчитпес. Ындыг болганда үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазынга патентини дидими-биле ажыглап болур силер азы хемчээли өскерилген орулганың чаңгыс аай үндүрүүнге артып каап болур.

Патент эргезин чидирери

Практика кырында ындыг байдал турум болур. Силер патентиниң «бөдүүнчүдүлгө аргазын» ажыглап ажылдап турар болзунарза, хенертен ону ажыглаарының негел-дезинге силерниң дүүшпейн турарыңар тодарааттынып келгенде, чижээлээрге, силерде ажылдакчыларның саны чөпсээрзэн хемчээлинден ажа бергенде (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 1,2 пунктулары) азы тургустунган хуусаазында патентиниң 1/3 өртзэн төлөп шыдавайн барганыңарда.

Ындыг янзылыг таварылгада, патентини берген үезинден үндүрүг оонаарының бө-

дүүнчүткен системазының эргезин чайгаар чидириптер силер (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 9-ку пунктузунун 1-ги абзазында). Патентини берген үезиниң эгезинден ниити үндүрүг оонаарының чурумунга дүүштүр үндүрүгү силерге санаар апаар. Ынчаар РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 9-ку пунктузунун 2-ги абзазында айтыкан.

Ынчалза-даа патент өртзэнге кириген төлевирлериниң (азы ооң чамдык кезин) силерге дедир эгитпес (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 9-ку пунктузунун 2-ги абзазы).

Патент эргезин чидиргениниң фактызының дугайында болгаш үндүрүг оонаарының ниити чурумунче шилчээлин үндүрүг инспекциязынга дыңнадыры албан. Ооң-биле кады үндүрүг оонаарының ниити чурумун ажыглап эгелээнинден 15 календарылыг хүннүн дургузунда ону кылыры албан (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 9-ку пунктузунун 3-ку абзазы).

Албан хевириниң ындыг дыңнадырышкыны бадылаттынмаанын өөренип көргөш,

ону хостуг арттырып ал болур силер.

Кичээнгеи угландырыңар!

Ындыг эргени чидиргениңерде, ооң соонда чүгө үш чыл эрткенде, катап патентини ап болур силер (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 9-ку пунктузунун 4-ку абзазы).

Патентиниң үндезининге «бөдүүнчүткен системаны» ажыглаарының учет болгаш отчету

Ооң дугайында үстүндө чугаалаан бис, хуу сайгарлыкчы патентинге үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазынга ажылдап тургаш, чарыгдал дээш санаар орулгандан азы орулгандан үнүп турар үндүрүглер талазы-биле үндүрүг баазазын санаваас. Ол ындыг турза-даа, үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглап турар организациялар болгаш хуу сайгарлыкчылар орулгалар болгаш чарыгдалдар учедунун номунга орулганың үндүрүг учедун чорудар

хүлээлгезин оон хоойлу чогадыкчызы ужулбайн турар. А чарыгдалды номга көргүспейн барып болур. Ону РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 12-ги пунктузунда айтыкан.

Патент үндезининге үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглап турар хуу сайгарлыкчыларны үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазының талазы-биле үндүрүг декларациязын кириеринден хостаан (РФҮК-ниң 346.25.1 чүүлүнүн 11-ги пунктузу).

Бир эвес Силер үндүрүг оонаарының бөдүүнчүткен системазынга ажыглаар патентини алырын шиитпирлээниңерде, кандыг-бир айтырыг тургустунуп келзе, Силерни бүртүкзэн чериңер талазы-биле үндүрүг оонаарының ол талазы-биле айтырыгны тургузуңар. Бис силерге албан дузалаар бис. Консультацияны халаска чорудар.

ФЕДЕРАЛДЫГ ҮНДҮРҮГ АЛБАНЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ҮНДҮРҮГ ОНААР КИЛДИЗИ.

"ШЫН" болгаш өөреникчилер ТЫВА ДЫЛЫМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Дылдың кол ачы-дузасы кижилер аразында харылзакчырының, бот-боттары билчириниң, бодалдарын солчурунун эгелээс болур. «Төөгү дөзү дыл» дээни ыш-каш тыва кижиниң төрзэн дылы — тыва дыл. Ол бистиң-биле чырык өртемчейге төртүтүнген хүнүвүстен эгелээш, алдын хүнден чарлыры-выска чедир кады, тудуш. Чашкы шаавыста ававыстың ырлааны уяранчыг өлөй ырызы, эгелеткен чассыг сөстери — бо шупту-ла тыва дылы-выста. Кандыг-даа өзүп оран бичи, чаш кижиниң баштай-ла адап, дыңнап өөренип сөстери — авай, ачай... Бо сөстери тыва дылга чугаалаар бис. Чеже-чеже уран-чечен тоолдар, өлүм чок чогаалдар, сагыш-сеткилди хөлзедип келир уян ырлар, шүлүктөр, мерген тывыздыктар, өттүр сөглзэн үлегер домактар тыва дылда бижиттинген ийик? Оларның сөстери өске дылдарже долзуу-биле дамчыдып очулдулары болдунмас, чүгле тыва кижиге билдингир болгаш чүрекке чоок.

Тыва дылдың төөгүзүн алып болза, 1993 чылдың октябрь айда тыва дылды Тыва Республиканың күрүнө дылы кылдыр бадылаан. Чеже-даа бистиң өгбелеривис: «Тыва дылы-выс түрк дылдарның өг-бүлезинге хамааржыр» деп бодаза-даа, салгалдан салгалче дылы-высты чидирбейн дамчыдып берип чораан.

Тыва дыл — тывыздык дыл. Бистиң тыва дылы-выс өске дылдар-биле дөмөй байлак, чечен дылдарның бирээзи деп санал чоруур мен. Чүге дизе үжүк-бижик чок турган шагда безин тыва дыл кончуг сайзыраңгай турганын байлак аас чогаалдары бадыткап турар. Бистиң өгбелеривис аас чогаалдарын өгбелерден өгбелерже дамчыдып

берип чораанын бис амга чедир өөренип турар бис.

«Төрзэн дылды уттур болза, төрөл чондан хоорлур апаар» дээн мерген домакта дег, тыва кижидунуң төрзэн дылын хүндүлээр, ону өске дылдар-биле холуvas, чугаалаарда эпиг-ээлдек, хүндүткелдин сөстериң ажыглаар уjur-луг.

Амгы үеде тыва дылдың байдалы кандыгыл? Мен бодаарымга, тыва дылы-выс ам-даа берге байдалда. Тывада чурттап турар чамдык тывалар болгаш өске-даа националдыг чоннарның төлээлери

Өөреникчи айтырыг кодурүп тур

тыва дылдың бөдүүн сөстериң билбес. Мындыг чорук тыва дылдың чоорту чиде бээринге салдар чидирип болур деп бодаар мен. Ажы-төлүн чажындан-на чүгле орус дылга чугаалаар кылдыр өөредип турар ада-иелер бары база эвээш эвес. Ындыг ада-иелерниң ажы-төлү өзүп келгеш, чеже-даа эртем билиглиг кижилер апарза, тыва дылын шуут билбес, бодунун төрөлдөргүлүндөн, төрзэн чонундан хоорук, тыва нациязының культуразын чедир билбес кижилер болур. Чеже-даа аныяк-өскенге өске дылдарны (орус, англи, немец, француз...) билири чугаажок чедишкн болбайн аан, ынчалза-даа ону бодунун төрзэн дылын оюп, утуп тургаш чедип алыры шын эвес деп санаар мен. Аныяк-өскен болгаш Тыва-выстың чурттакчылары, тыва дылы-выстың хүндүлээниңер! Харын-даа тыва дылы-высты улам сайзырадып, бок сөстериң ажыглаваалыңар!

Чамдык мындыг эпчок таварылгалар-даа турар. Бир катап кудум-чуга элзэн улгады берген таныырым улуг назылыг кырган-ава-биле мендилешкеш, ыя аразында хөөрежи берген бис. Менден угбамның дугайын айтыра берди:

— Уруум, угбаң кайда өөренип турарың?

— Кызылда Тываның күрүнө университетинде тыва дыл болгаш турзэн чогаал башкызында өөренип турар.

Кырган-ава элзэн ыт чок туруп-туруп:

— Хей-ле ынаар кирип алган, херекчок чер шейил. Тыва дыл деп турбайн, физматче кирип алган болза эки кижидир — деп чугааланган.

Чүге кырган-аваның ынча дээнин аайын-даа тыппас мен. Бис, тыва чон боттары-выс, тыва дылы-высты беш салаа дег, эки өөренип ап, бичи салгалдарны өөредип, тыва дылы-высты улам сайзырадып, хей-ады-выс бедик чорза, биске оон артык чүү херегил?

Амы-хуумда мындыг айтырыгны Чазак Даргазынга салыксаан ийик мен:

— Төрзэн тыва дылы-высты хандыр өөренип турар өөреникчилерге тыва дылга шылгалда кылдыр күрүнениң Чаңгыс аай шылгалдазын (ЕГЭ) дужааза кандыгыл? Ол шиллге шылгалданың түңнелдери-биле Тываның ортумак болгаш дээди өөредилгелер черлеринче кирип ап болур кылдыр доктаалдан үндүрзе кандыгыл деп саналдыг мен.

Айлана БАЗАРОВА,
Арыг-Үзүү ниити билиг ортумак школазының 10-гу классчызы.

Чонувуска кыйгырыг

ЕЗУЛУГ ЭЭЛЕРИ БОЛУУЛУҢАР

Каас-чараш чурумалдыг суурувусту долгандыр чаттылдыр тарай берген хөлбөң шыгывысты, чиргилчиннзэн хову-шөлүвүс бок-сүрээ-биле бүргетинген, чайның изиг халыынында хөлгезинге мал-маган девээлээр база улуг-бичи чон, уруг-дарыг дыштанып олурар ыяш-дашты кам-хайыра чокка үзе кезип, аржаан ышкаш арыг, кылаң хемнер суглары-выстың чүдөреп, хирленип чыдарының коргунчуун.

Ону кымнар кылып турарың? Силер, боттары-выс, кижилер!

Бойдус төтчөглеттинип каар чүве болза, бүгү делегей кырынга амылыг, амы чок бойдус база кижиде бээр.

Экологтук кижизидилгеге кол рольду ада-иелер, башкылар, хоочуннар ойнаар уjurлук силер. А бистер ону күүседип боттандыраары-выс — ыдыктыг хүлээлгевис. Ынчангаш суурлары-выстың езулуг ээлери болуп, ону хайгаарал, бойдузувусту камнап, боктан аштап-арылгалаалыңар, чонум!

Суурувустун ужу-кыдыын көөр болза, Сүрээ боктан көвей чүүл чок.

Чамдык улус бажыңындан үнген дораан Чуду-кара чуундузун чажа кааптар. Бажыңының хериминден каш баскаш, Базым черге борбак-сарбак богун төккеш, Базып чоруй, дүрген-не карак ажыт Бажыңыңче тавангайы караш кынныр. Оон-даа дора өөдежоткар бисте көвей, Бажың одаар ыяжыңга чединместер, Суурувустун чаражы боор ыяштарны Суур чоогу девискээрден кыргып алып. Чоокта чаа-ла дыка чараш арыг турган. Чоргаар хөнү өзүп турган ыяштарны Чоокшулап чеде бергеш көөр болза, Чоон уну төжек кылдыр хуула берген. Чогум черле чүү болган?! Боданылы! Чонум, өөрүм, аныяктар, бичи чаштар, Каас-чараш черивисти, чуртувусту Камгалаарын, карактаарын кыйгырдывыс! Кара-Хөл ортумак школазында тургустунган «Ногаан таңнылы» дружинаның «Экологтар» отряды, 7-ги классчылар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢ-БИЛЕ!

Бистиң хүндүлүг кырган-ававыс Александра Хопуевна Сүүр-оолдун апрель 26-да төрүттүнген хүнү. Кырган-ававыс 75 харлаар, ол — ийи кыстың, беш оолдун эргим авазы, чээрби бир уйнуктарының эңерелдиг кырган-авазы, бис шупту аңаа дыка ынак бис. Ол — аныяанда совхозка мал кадарып ажылдааш, кызымаккай күш-ажылы дээш хөй орден, медальдар, хүндүлел бижиктер, өртектег шаңналдар-биле шаңнадып, мактадып келген алдарлыг малчын. Хүндүлүг дыштанылгакче үңгөш, ам суурда бодунун хууда малын азырап чоруур.

Кырган-авам бичи-даа анаа

олурбас, алгы-кежин ууштаан, бистерге чылыг хөрөктээштер, уктар, курткалар дээш, өске-даа хептериң даарап бээр. Чылдың-на дүк салып, энчектер, чоорганнарны ажы-төлү бистиң-биле эмгележи кылып. Хостуг үезинде анаа черле олурбас, арга-сүмезин берип, багай болбайн, эки болуңар деп чагып-сургал чоруур.

Кырган-авамга төрүттүнген хүнү-биле кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, бистиң аравыска ам-даа чагып-сүмезин берип, хөй-хөй чылдар чурттаарын күзедим.

Аялга ОПАЙ-ООЛ,
Булуң-Терек школазы, 4-ку классчы.

Демир-үжүк шенелдиз

МЭЭҢ УГБАМ, ЧЕСТЕМ

2009 чыл — Аныяктар чылы. Ынчангаш угбам, честемниң дугайында бижикседим. Угбамны Аржаана Мөңгеевна, честемни Аяс Ламавич Ооржак дээр. Амгы үеде олар Саглы суурда ажылдап-чуртап турарлар. Оларның улуг уруу Тайгана — сески классчы, корум-чурумнуг, эки өөредилгелиг, топтут-томаанныг, дузааргак өөреникчи. Ол хостуг үезинде шыдыраалаарыңга, баскетбол ойнаарыңга, номнар номчуп, аргып, дааранырыңга ынак. Ооң чажы дыка узун. Ортун оглу Доржу алдыгы класста өөренип турар. Доржу хурежиринге, бажың ажылы кылырыңга, чуруттунарыңга ынак. Эң бичи дунмам Очур-Ак 5 харлыг, сандиктеп турар. Ол тоолдар дыңнаарыңга, чуруктуг номнар көөрүңге, чуруттунарыңга дыка ынак кижиде. Мен дунмамны чаптаар мен.

Угбам Аржаана интернатта кижизидикчи башкы болуп ажылдап турар. Ол ажылыңга харысалгалыг болгаш дыка кызымак. Угбамның холу чөмзиг, шевер, чүнү-даа аргыыр, даараар. А честем Аяс ажылындан хостуг үезинде холу черле куруг олурбас, чазанып, септенир, бажың ажылыңга кезээде дузалажыр, номнар номчуп, телевизор көөрүңге ынак. Честемниң чаңы оожум, арын-шырайыңдан кезээде хүлүмзүрүг ыраваас. Ынчангаш угбам, честемге Аныяктар чылы-биле байыр чедирип, ажылыңга, амыдырал-чуртталгазыңга чайынналчак чедишкннерни, кан дег кадыкшылды күзедим.

Аңгы-Чечек ДОНГАК,
Саглы школазында «Демир-үжүк шенелдиз» бөлгүмнүн кижикчи, алдыгы классчы.

ААЖЫ-ЧАҢЫ ЧАРАШ ЭМЧИ

Айлаң Дандар-ооловна Ондар ортумак школа соонда, Кызылдың эмчи училищезинге фельдшер мергежил дооскан. Ооң күш-ажылчы базымы Чөөн-Хемчик кожуун эмнелгезиниң кезер эмчи салбырындан эгелзэн. Өг-бүлезиниң аайы-биле Өвүрнүң Солчур сумузуңга көжүп келгеш, «Сайзана» уруглар садынга ажылдай берген. Оон бээр ам 17 чылдың дургузунда ол чаштарның кадыкшылын хайгаарал, бодунуң ынак мергежили-биле ажылдап чоруур.

Айлаң Дандар-ооловна — чаңгыс кыстың, ийи оолдун ынак авазы. Ажы-төлү кижизиг, шуптузу — студентилер. Каян уруглары школага өөренип турда, ада-ие комитетиниң даргазынга каш-даа удаа соңгаан. Ооң удуртулганы-биле «Холувусту сунаал» деп акцияга уруглар, ада-иелер идепкейлиг кижип, чедимчеши кошкак өг-бүлелерге дузаламчыны көргүскөн.

Сумуда эртип турар бот-ты-вынгыр уран чүүл көрүлделеринге Айлаң Дандар-ооловнаны бо-ла көрүп болур. Шиң көрүлдезинге киришкеш, «Эң эки херээжен роль» деп тускай шаңналды ап, жориниң-даа, көрүкчүлериң-даа үнелелин алган. Оон аңгыда Айлаң Дандар-ооловна — суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы, «Иениң онзагай буян чаражы» мөөрейниң тиилекчизи, «Төптүн сылдызы» арбанның удуртукчузу.

Ооң хостуг үелери анаа куруг эртпес. Чайын каттап, мөөгүлөп, тооруктаар, огородунга ногаазын ажаап карактаар, алгы-кеш этээр, дүк эээр дээш, кылбас, тутпас ажылы-ла чок. Дузааргак, чугаакыр, орлан-кежээ, аажы-чаңы чараш.

Надя МОНГУШ,
Солчур школазының 11-ги классчызы.

Бистин суурувустун кижилери

ЧОНУ-БИЛЕ ЭГИН КОЖА

• Улегерлиг өг-бүлелер республикада хөй •

Бистин чурттап эртип турары-выс бо элээн нарын, берге үевисте амыдырал, ажил-ижинден салдын-май, кодан сынмас мал-маганын азырап, картошка, ногаа-чимизин тарып, ажи-төлүн эки кижилер кылдыр өстүргөш, эртем-билигге чедирип алган, бот-боттарын кезээде деткижи, арат-чонунга-даа ачы-дузазын көргүзүп чоруур ааскежиктиг, өскелерге үлегер-чижек болуп чоруур бурунгаар көрүштүг өг-бүлелер бистин аравыста көвүдөп-немежи турары өөрүнчү. Оларнын чижээне Улуг-Хем кожуунун Торгалыг сумуунда ажилдап-чурттап чоруур Байыроол Тюлюшович биле Евдокия Кыргыснова Буян-Хөөлери хамаарыштырып болур.

Бо өг-бүлө боттарынын хууда идепкейи-биле улгады берген назлыгы улусту эвилелдээш, суурувуста "Бежен хардан өрү назылыглар" клувун үндезилеп тургусканнар. Мен бодум база бо клубтун кежигүнү мен.

Евдокия Кыргыснова 1944 чылдың март 22-де Эйлиг-Хем сумуунга төрүттүнгөн. Удаваанда төрөөн ада-иезинден эрте чажында чарылгаш, кырган ада-иезинин эрге-чассыг, чараш, кончуг узун, курлак ажиб турар чоон, сарыг чаштыг кызы болуп, өзүп-доругуп келген. Адыр "А" деп үжүктү бирле дугаар танып-билип, Белдир-Кежи - Пестуновка эге чада школазынга өөренип киргеш, ону доозуп алгаш, улаштыр-ла Арыскан сес чыл школазын эки сагылгачурумунг, тергин эки өөреникчизи бооп дооскан. Оон улаштыр комсомол шугумунун аайы-биле Арыскан сүт-бараан фермазынга саанчылап кирген. Ынчан комсомолчу аныктар суурнун, кожуунун-даа хөй-ниити ажилындан чада калыр эвестер. Евдокия база-ла эш-өөрүнүн бүзүрелин чаалап алгаш, оларнын даргазынга соңгуткаш, суурнун хөй-ниити ажилынга, комсомолдун даалгазын күүседип кирипкен. Сиген кезилдези, сакман ажилы, хөй кыргылдазы, шаңга тараа арыглаары, кезээ клубка концерт, оюн-тоглаа, спортчу оюннар көргүзөр дээш-ле баар. Сүт-бараан фермазынга ажилдап чоруп тургаш, Евдокия Кыргыснова Арыскан салбырынын баштаар черинин айтышканы-биле суурнун уруглар садынын эргелекчизинге томуйлаттырган. Аңаа ажилдап тургаш, 1964 чылда Кызылдың эмчи училищезинче өөренип кирип алган. 1968 чылда ону чедишчининг дооскаш, Хендергенин Хөлчүк суурнун эмнелге пунктузун эргелекчилей берген. Аңаа ажилдап турган үезинде көдээ суурнун чонунун культурулг амыдыралын көдүрүп, бичи клубка чаа езу-биле дыштанылга кезээлерин, байыр-лалдарны органиастаапы, суурнун арыг-шеверин харыылап турган. Ырак-узак малчын коданнарже үнүшкүннер кылып, чалалгалар-даа баарда, чүгле аът-биле чоруур болгаш, эмчизинге анык, кара аътты быжыглан берген турган, хөлгези ол-ла. Суурда херэз-женнер чөвүлелин удуртур харыы-салга база аңаа онаашкан. Херэз-жен чон ортузунга лекция-беседа номчуур, оларнын кадыын, амыдырал байдалын хынаар, малчын-

нарга барып, оларга шеф дузазын көргүзүп, бажың-балгадын чугайлажыр, кажаа-хораазынын ишти-даштын аштап-арыглажыр дээш, ажилдээрге эндерик турган. Чайгы үеде "Күш-ажылдың хостуу" совхозтун фермалары, малчыннары база-ла Хендергеге чайлаглап көжүп чедип кээр, оларнын амыдыралын, кадыын, арыг-шеверин хайгаараар ажил база немежир.

Ол үеде Хөлчүк улуг совхозтун салбыры турган. Кажан эм-таны үстү бээр, азы отчет дугаар, хурал-суглаа-даа баарда, Шагаан-Арыг хоорайже кыштын соогу-даа, чайнын изин-даа дивейн, чорумал машиналар дозуп, хонуп-дүжүп-даа чорааш, чедип турган. Бо шаг-да ышкаш бажын ажи "чик-каралар"-даа чок турган, сүт сөөртүр машинага кыстыныпкаш, тракторнун тележказынга-даа олурупкаш, кадыг-берге орук-чириктеп, ажил-херээн бүдүрүп чоруп турган үелер болгай. Алыс боду анык, ажилынга черле сонургалдыг, аңаа шын-на сеткилинден бердинген болгаш бергелерге торулбайн, улус-чонунун, чаш ажи-төлүнүн амыр-тайбың чуртталгазы, оларнын кадыы дээш, бодунун амыр-дыжын-даа бодавайн, дүнхүн чокка кызып чораан. Бодунун онаашкан ажилындан аңгыда, көдээ Совет депутадын аар чүгүн база катый хаара чүктеп эгелзэн. Ол-ла кызып, ажилдап чоруп турда, төрөл-чону оон кызымак ажил-ижин үнелеп көргөш, 1970 чылда "В.И. Ленинни 100 чылынга уткуштур шылгараңгай күш-ажылы" дээш деп юбилейлиг медаль-биле шаңнаан. 1973 чылда өг-бүленин аайы-биле төп суур болуп Торгалыгга көжүп келгеннер. Ол келгеш, дораан-на Торгалыгнын участок эмнелгезинин дежурный эмчи сестразы болуп ажилдап кирипкен.

Евдокия Кыргыснова 1974 чылдан эгелеп бо хуннерге чедир суурда бичи чаштар-биле ажилдаар эмчи сестразы болуп ажилдап чоруур. Хөй санныг грамоталар болгаш өрткектиг белектерин эдилекчизи.

Суурда херэз-женнер чөвүлелин кежигүнүн 20 ажыг чыл болган, көдээ Совет депутадынга ийи удаа, район Советинин депутадынга база сонгуткан. Амдангы аш-чем кылырынга, аргыыр-даараарынга, хөй ногаа-чимис өстүрери дээр чергелиг болуп эртип турар мөөрейлерин доктаамал тиелекчизи, алдын холдуг эмчиси чүве. 2004 чылда Тыва Республиканын Президентинин Хүндүлүг бижин-биле база шаңнаткан. Бодунун бичи-ле хостуг үезинде номнар номчурунга, шулук чогаадырынга дыка ынак. Кожуун, суму иштинде болуп турар мөөрейлерин идепкейлиг киржикчизи. "2000 чылдың уран-талантылыг кижизи" деп мөөрейнин тиелекчизи. "Эйлиг-Хемнин эдилкизи, Чаатынын ыраажызы, Арысканга адааннажыыл, Торгалыгнын кенээтери!" деп кожуун чергелиг мөөрейлерге база кымга-даа аштырбаан. Ол боду: "Мынчаар-ла үргүлчү улус-чон аразынга чоруп, чай-хос чок ажилымдан аңгыда, хөй-ниити ажилынга үргүлчү кирип, халып чоруур дээрге "кады-кыраанымнын" деткимче-

дузазы-дыр ийин, оон башка каяа четтигер мен, бажыңда мал-маганым, ногаа, кат-чимизим, ажи-төлүм дээш-ле, ажил-ла эндерик болгай" — деп, чугаалаар киж.

Чайгы үеде бо өг-бүленин бажың-балгадынын ишти-дашты шуут айыраң-каас чечек-чимис-биле бүргеттинген болуп улус. Олар суурувуста херэз-жен чонга чараш чечек-чимис, картошка өстүреринге дузалажып, ажыктыг аргасүмезин кадып чоруур үлегерлиг өг-бүлө. 4 ажи-төлдүн энерелдиг эргим ада-иези, 9 уйнуктарынын ам-даа чалыы, чараш кырган өгбелери. Евдокия Кыргыснова — кадык камгалал шугумунда 41 чыл бараан болуп чоруур дээди категориянын эмчи сестразы, күш-ажылдың хоочуну. Бодунун билиг-мергежилин үргүлчү бедидип, арга-дуржулгазын анык эмчилерге дамчыдып чоруур. Хоочун чаңгыс чер-чуртууус эмчиси бодунун харыылап чорууру ажилынын аайы-биле кижилерин сагыш-сеткилин база экиртип эмнеп чоруур дизе, мында кандыг-даа частырыг чок. Амыдырал-чуртталгага кандыг-даа таварылгалар бооп болур, ынчангаш эмчинин чылыг-чымчак сөзүн дыңнап, чазык-чаагай хүлүмзүрүүн көргөш-ле, чайгаар-ла киж часкарлып, өөрүп хөлгей бээр. Мындыг эки, онзагай, күштүг энергиялыг салым-чаянын эмчи-дир.

Ам бо хуннерде Евдокия Кыргыснова суурнун "50 хардан өрү назылыглар клувунун" кежигүннери-биле "Арага ишпес, элээр чорук, кадыкшыл, чаагай амыдырал дээш" деп кыйгырыгын адаа-биле ажилдап, ол дугайын шыдаар шаа-выс-биле анык-өскенге хөй-ниити амыдыралыга боттарыныстын, эвээш-биче-даа бол, үлүүвүстү кириштирип турар бис.

Евдокия Кыргыснованы киж көөрге-ле, үргүлчү хер-херекселин суккан сумка-барбазын чүктепкен, бичи чаш өпеларынын кадыын хынаары-биле оларнын ада-иелеринге арга-сүмезин кадары-биле кудумчу, бажың бүрүзүнүн хуннун кирер күзениг аалчызы. Сылда-нып аараан бичи чаштарнын ада-иези үш-дүннүн ортузунда-даа, харлыг-чаастыг үелерде-даа дуза дилеп чеде бээр, кончуг дүрген дуза чедирери-биле артында-ла халып-шошкуп бар чоруур киж.

Аккыр халат сынын чазаан, ак, чараш шырайлыг, алдын холдуг эмчиси Евдокия Кыргыснова Буян-Хөө частың чараш-чаагай башкы үези — март айда бодунун юбилейин демдегеп эртирген. Ынчангаш Торгалыг сумуунун чону база суурнун "50 хардан өрү назылыглар" клувунун кежигүннери бистин эриг баарлыг, эргим-чараш, буянныг эмчиске "Тыва Республиканын Кадык камгалалынын тергини" азы болза, "Тываның алдарлыг эмчизи." дээр чижектиг бедик аттан тыпсып көргөн болза деп дилээр-дир бис. Ындыг атка бистин Кыргыс уруу Евдокия Буян-Хөө черле төлептиг, ол бистин болгаш Чазактын бүзүрелин кажан-даа ышкынмас деп сөстөргө шын-на сеткиливистен бүзүрээр, аңаа ынаныр бис.

Анай-Хаак КЕНДЕН,
Улуг-Хемнин Торгалыг суур-
нун чурттакчызы.

Конкурсту чарлап тур

Тыва Республиканың «Кызыл кожууну» муниципалдыг районнун Төлээлекчилер хуралы Кызыл кожуунун чагырга даргазынын албан-дужаалынын олудунга кандидаттарнын документтерин хүлээп алыры 2009 чылдың май 8-те доостурун дыңнадып тур.

Кожуунун чагыргагазынын даргазынын албан-дужаалынын олудунга конкурс 2009 чылдың май 20-де 10 шакта дараазында адреске болур: Тыва Республика, Кызыл кожуун, Каа-Хем хоорай хевирлиг суур, Таежная кудумчузу, 20.

Конкурсту эрттирер негелделери болгаш керээниң чурумунун дугайында «Кызыл кожууну» муниципалдыг районнун Кызыл кожуунун Төлээлекчилер хуралынын 2009 чылдың февраль 5-те № 63 шиитпиринде «Кызыл кожуунун медээлери» солунун 2009 чылдың февраль айның № 2 үндүрүлгезинде парлаттыган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ОВУР
КОЖУУННУН ЧАА-СУУР СУМУ
ЧАГЫРГАЗЫНЫН ДОКТААЛДАРЫ

Чуртталга бажыңынын тудуунга чер участогун
үндүрүп бээринин дугайында

2009 чылдың апрель 23 № 18 Чаа-Суур суур

2003 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылга организациязынын ниити принциптеринин дугайында» № 131-ФЗ, 2001 чылдың октябрь 25-те № 126-ФЗ Федералдыг хоойлуларга дүүштүр, Россия Федерациязынын Чазаанын 2002 чылдың декабрь 3-те № 858 доктаалы-биле бадылаан «2010 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдэзи» Федералдыг тускай сорулгалыг программаның «Россиянын хамаатыларынга таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелин боттандыраар сорулга-биле, 2004 чылдың декабрь 29-та «РФ-тин хоорай тудуунун кодекизи күштүг болуп киргенин дугайында» №191-ФЗ Федералдыг хоойлуга болгаш тудуг участогунун адаанда черни шинчилээр болгаш шилиринин актызынга үндезилеп, чер участогун садарынын талазы-биле аукционну эрттирген протоколга дүүштүр Чаа-Суур көдээ чурттак-

чылыг сумунун чагыргагазынын доктаадыры болза:

1. Хамааты Аяна Борисовна Майындыга дараазында адреске турар: Тыва Республика, Овур кожуун, Чаа-Суур суур, Гагарина кудумчузу, 15-те ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр черни чуртталга бажыңынын тудуунга өнчү кылдыр чер участогун бээр. Хууда чуртталга бажыңынын тудуунга ажыг-лаарын чөпшээрзэн.

2. Хамааты А.Б. Майынды — 1997 чылдың июль 21-де «Шимчевес эт-хөргөң болгаш оон дугуржулгазынын эргезинин күрүнө бүртүкелинин дугайында» № 122-ФЗ Федералдыг хоойлуга дүүштүр өнчүге эргезинин күрүнө бүртүкелин хандыраар.

3. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Чаа-Суур суму чагыргагазынын даргазынын оралакчызы А.Д-Б. Базыр-оолга дагзыр.

Овур кожуунун Чаа-Суур суму чагыргагазынын баштыңы В.А.ТЮЛЮШ.

Чуртталга бажыңынын тудуунга чер участогун
үндүрүп бээринин дугайында

2009 чылдың апрель 23 №19 Чаа-Суур суур

2003 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылга организациязынын ниити принциптеринин дугайында» № 131-ФЗ, 2001 чылдың октябрь 25-те №126-ФЗ Федералдыг хоойлуларга дүүштүр, Россия Федерациязынын Чазаанын 2002 чылдың декабрь 3-те №858 доктаалы-биле бадылаан «2010 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдэзи» Федералдыг тускай сорулгалыг программаның «Россиянын хамаатыларынга таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелин боттандыраар сорулга-биле, 2004 чылдың декабрь 29-та «РФ-тин хоорай тудуунун кодекизин күштүг болуп кириринин дугайында» №191-ФЗ Федералдыг хоойлуга болгаш тудуг участогунун адаанда черни шинчилээр болгаш шилиринин актызынга үндезилеп, чер участогун садарынын талазы-биле аукционну эрттирген протоколга дүүштүр Чаа-Суур көдээ чурттак-

чылыг сумунун чагыргагазынын доктаадыры болза:

1. Хамааты Чочагай Кызыл-оол-овна Долбага дараазында адреске турар: Тыва Республика, Овур кожуун, Чаа-Суур суур, Гагарина кудумчузуна ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр черни чуртталга бажыңынын тудуунга өнчү кылдыр чер участогун бээр. Хууда чуртталга бажыңынын тудуунга ажыг-лаарын чөпшээрзэн.

2. Хамааты Ч.К. Долба — 1997 чылдың июль 21-де «Шимчевес эт-хөргөң болгаш оон дугуржулгазынын эргезинин күрүнө бүртүкелинин дугайында» № 122-ФЗ Федералдыг хоойлуга дүүштүр өнчүге эргезинин күрүнө бүртүкелин хандыраар.

3. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Чаа-Суур суму чагыргагазынын даргазынын оралакчызы А.Д-Б. Базыр-оолга дагзыр.

Овур кожуунун Чаа-Суур суму чагыргагазынын баштыңы В.А.ТЮЛЮШ.

ДЫННАДЫГ

Бии-Хем кожуун чагыргагазынын чер болгаш эт-хөргөңи хамаарылгаларынын килдизинге Россия Федерациязынын хамаатызы Чимисмаа Оюн-ооловна Ховалыгдан дараазында адреске турар: Бии-Хем кожуун, Сесерлиг сумузу, «Вавилинский затон», «Дөге-Баары» деп черде ниити шөлү 150 га чер участогун хууда дузалал ажил-агынын тударынга аренда бээринин дугайында билдиришкин кирген.

Бии-Хем кожуунун чагыргагазынын чер болгаш эт-хөргөңи хамаарылгаларынын килдизи күштүг болуп турар хоойлужулгалар-биле ук информацияны парлап үндүрген хунунден 30 онуктун иштинде билдиришкин талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр.

Чүргүй-оол ДОРЖУ

(Уланчызы. Эгези № 38,
39, 40, 41, 42, 45, 46
«Шында»)ШАГАР САРЫГ
АРЫНЫҢ ЧИГИРИ«Арага ижерги дээрге-ле кижиниң эки
тура-биле сээдеңээр...»

Д.МЕНДЕЛЕЕВ.



Дыка хөй эр кижилер өглеринде ажил-хожул чок чаш уругларын азырап олурарын бо-ла көөр бис. Чогум ында багай чүү боор. Ол ажырбас. Ынчалза-даа эр кижиниң нитилелге хүлээлгезинге, бойдустан чаяаган ооң ролонга хамаарылга чоорту өскерлип, кижилерниң баштарынга өске билишкин хевирлеттинип, аңаа чаңчыгып эгелзэй бис. Чамдык аныяк эрлерниң бажынга мындыг бодап чайгаар чүге төрүттүнүп келбесил: «Че, ажырбас чүве-дир. Ажилдавас-даа болза анаа. Ажы-төлден бүдүрүп алгаш, ону-даа азырап олуруп болур. Кадай ажилдаа-й-ла!».

Херээжен чоңуус дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Ам бо үеде ажы-төлдүн, ажил-амыдыралдың эң нарын, берге айтырылганы, ооң улуг-биче чымыжы, колдуунда, бистиң маадырлыгы тыва херээженнеривис мойнунда чүдүрлү бербээн бе?! Шынап-ла, бистерниң, тыва эрлерниң, нитилелде байдалымыс, туружувус нитиизибиле дыка-ла кошкай берген. Ол дээрге чогуур деңнелди тудуп шыдавай турарымыстың херечизидир. Ында кандыг-даа меге, кандыг-даа чажыт чок.

Турция, Германия, Франция, Сирия, Кыдат, Япония ышкаш сайзыраңгай чурттарны эргип, кезип, ол чоннарныкы амыдыралы, культуразы, төөгүзү база бойдузубиле танышкаш, Тыва чуртувусту, тываларны бодап, үргүлчү бо-ла деңней бээр мен.

Эрткен 90 чылдарның ортан үезинде чалаткаш, Турция деп чурттуң найысылалында Анкара университетинге 3 чыл башкылап ажилдаан мен. Эң солун чүве, үш чыл иштинде Турцияның улуг-биче янзы-бүрү хоорайларын эргип кезип чоруп тургаш, чүгле ийи борбак эзирик кижиге көргөним чүве. Ол көргөн эзирик кижилерим безин кудумчуда тротуарда ужул калган чытканнар эвес, а бистиң биле алырга, бичии апкан, халаң эзирик хире кижилер болган. Бисте байдал-биле деңнээр болза... Че, ол дугайын чугаалаваайн. Ону менден дудак чок эки билер-ле болгай силер.

Черле ынчаш мусульман чүдүлгелиг чурттарны көргө, чижээ, Сирияга өөм ишти-биле база чордувус, кудумчуга-даа, хөй-ниити черлеринге, каяа-даа арага ижип алгаш кижиден анчыг кылдыр диленген, шалыттынган, чалчыттынган, эленнээн-тендиннээн чаңгыс-даа кижиге чок боор чораан. Чогум Сирияның азы Турцияның чем садыгларында арага, пиво аймаа чок бе дээрге, оон көвөй чүве чок! Кандызы-даа бар. Ол хирезинде элдеп чүве — эзирик кижиге чок! А бистиң чамдык хоорайларымыс, көдээ суурларымыс байдал кандыг ийик? Ында садыгларда арага бар. Чогум Кызылда болгаш кожуннарда садыгларда кижиниң кадыына улуг хоразы чок, эки шынарлыг араганың кандызы-даа бар дээр болзувусса, ол меге апаар. Колдуунда каш санныг кызыл азы ак арагалар шаарара берген турар-ла болгай. Ол хирезинде оларны «четтирип» алган кижилерниң садыг чоогунга хүнзедир-даа көрүп болур бис.

Будда башкының өөрединде араганы караңгы кара күштерниң бүдүргөн суксуну деп айтып турарын үстүндө чугаалаан мен. Улуг эртемниг лама-башкыларымыс биске Индиядан-чаларап келгеш, Ак-даа, Ногаан-даа Тара бурган-

нарның сүзүүн хайырлап тургаш, арага кажан-даа амзавазының бады даңгыраан бээр езулалды чүдүкчүлөр аразына каш-даа эрттиргенер. Ол улуг сүзүктүг өөредигни езулуу-биле хүлээп алгаш, бады даңгыраан бергеш, ам бо хүнге чедир даңгыраан тудуп, араганы бичии-даа амзавайн чоруур чамдык чүдүлгелиг кижилерниң барын билер мен. Оларны сеткилим ханызындан дыка хүндүлээр мен.

Арагага болгаш ону шын ижеринге хамаарылга — чоннун, чүгле шажын чүдүлгезинде эвес, аңаа хамаарыштыр нитилелдин база кижилерниң аразында **доктаап чурумчуй берген ооң чаңчылчаан культуразында** деп бодаар мен. Ук чаңчылычп доктаай берген культурулг езу-чаңчылдарның иштинде кижиге бүрүзүнү мээ-медерелинде таңмаланып сиңе берген эң чугула билишкин — **арага ижип алгаш кижилер караанга эзирик көстүрү — эң ыядыңчыг, эң чованчыг, ат-алдар баксыраткан чүдөк чорук-тур деп билишкин** болур ужурул! Эзирик көстүрүндөн ыятпас, човавас кижилерге езулуу-биле ыядыңчыг апаар шак ыңдыг байдалды хүн бүрүдө тургузары тоң чугула! Ындыг кижизидилгени бичиилерден база аныяк-өскөндөн эгелезе чогуур.

Тыва кижиниң национал характериниң бир эң онзагай, эки шынары — ооң кайгамчыктыг биче сеткилдиги, хүндүлээчели. Ынчаа кижизиттинген кижиге өске кижини хому дадыптарындан эпчоксунар. Харын-даа кандыг-бир амыдыралчы таварылгада ол кижиниң дилээнден дорту-биле ойталап, аңаа шыңгы, шийтирлиги-биле «чок!» деп харылаптарындан чалданар. Чүге дизе демги кижиге хому дады бээр-ле болгай! Бистиң кижизидилгевистиң бо чаагай шынарының багай талазы база бар. Чүл дээрге, билер-ле болгай бис, кандыг-ла-бир арага-лаашкынныг улуг-биче байыр-найырда, куда-дойда азы эш-өөр-биле «хөөрежи» турар өйүвүсте чыылганнар аразындан эң кызымак, шудургу шийтирлиг аажы-чаңчыг **кижилерге арага сыгаарына «мергежилдиги»** кижиге ыялап-ла тыптып келир. Ам артында ол бистиң эки таныырымыс эживис азы төреливис, бир-ле болза, ажил-агый талазы-биле оон хамаарылгалыг апаарымыс даргавыс болур. (Эштеривис аразындан болза — дыка чоок эживис, төрелдерден болза — шору шыырак чурттап чоруурувус, даргаларымыстан болза — кончуг улугларындан эвес, колдуунда «молдургажык» даргаларымыс аразындан-на болгай). Ол ыңдыг эживисти, төреливисти азы даргавысты хомудатпас дээш, ооң канчаар-даа аажок **биске арага ижиртиксээн «чаагай сеткилдиги» ыйышкынына** удур туржуп, күш четпейн, дыка хөй таварылгаларда багай кадыымыс азы өске-даа чөптүг чылдагааннарымысты «уттуп», араганы бо-ла «чооглап» аар болгай бис. Ындыг «сыгакчы-ның» чаныш-сыныш чок чаңын ооң-биле кады хөглээшкинерге бо-ла таваржы кижилери дыка эки билер. Харын-даа бир-ле ат-алдарлыг кижиге дег кылдыр ооң дугайында: «Ийи, дадай! Кады арага

ижерге ат болган арага сыгаар амытан боор!» — деп, хөк бодап азы бир-ле магадан аянныг үн-биле бүдүү сымыранчып аравыста чугаалажыр-ла болгай бис. Ындыг эвес ийикпе? Шынап, ыңдыг-ла болгай! Бир эвес шайлаашкын үезинде шак ол тускай «салым-чаяанныг» кижиниң чанынга олуруп азы оруунга таваржы берзивиисе, ол кезээ, бир-ле болза, эзиртир суксунну чула ишкенивис ол, бир-ле болза, орта-даа байырлавайн, эртежик ол черден дезипкенивис ол!

Чыылганнар аразындан ыңдыг кижилерниң канчап тыптып келирин, ыңдыгларның чүге барын сайгарбайн, **канчап оларга алыспазын чугаалажып көрээлиңер**. Бир-ле дугаарында, ыңдыг «ат-алдарлыг» кижилерниң чанынче чоок олурбаза эки. Аражоткан кады олурар ужур таварышса араганы хөй ишпес дээниңерни баш удур көргүзүңер. Йөрээл доктаадып ижип турар үеде арага сыгаар кижиниң чанынче эмин эрттир чызаалап чоокшулаваңар база ооң-биле удаа-дараа дашкаарны чыккыладыр үскүлештирбөңер. Бир эвес арага сыгаар кижиге силерни «эскерип» кааш, эң шийтирлиг «сорулгалыг» чедип келзе, ону хүлүм-зүрүг-биле өөрүп уткуп, тура халыг бербөңер. Эртен кылыр ажылы-нарның хөйүн азы кадыыңарның байдалын эпиг-таптыг-даа болза, чайгылыш чок аңаа тайылбырлааш, араганы амзааш, шуут шыдавазыңарны шийтирлиг дорт чугаалап, дашкаарны столга салыңар. А бир эвес: «Аа, богда! Ат чүведир, але. Че, чүгле чаңгыс мону аптайн, көрөм. Ооң сөөлүндө соксап каайн. Буруудатпайн көрүңер!» — деп, чымчаңнааш, «чык кылыр» болзуңарза, ам чүү боор, демги киживис хей-аът кирип, оон-даа шийтирлиин ийи дугаар дашка өйүндө силерге көргүзүңер. Оон чоорту силерни аайыңга кирип алганы ол! А ишти-баарыңарже «чаларап» бада берген эзиртир суксун анаа олурар деп бодаар силер бе, силерни чымчадып, «алдын-доос чадазынче» чоокшуладыр сорулгалыг «ажыл-херээн» күүседип эгелзэни ол. Ынчап кээрде, иштики, даштыкы ийи ыйышкыны, албадал, көгүдүг ша-даа чедирбейн, силерни «ак тукту көдүрүп», дүжүп бээринче албадаптар.

Сөөлгү үеде мээң сеткилимни оожургадып чоруур чүве — Кызыл хоорайымыска тываларның эр-тирип турары куда-дой, юбилей, төрүттүнгөн хүн демдеглээн дээш, өске-даа улуг-биче байырлалдарының чараш, солун, культурулг эртип турары. Кажынга-даа өөм ишти кадайым-биле баргаш, эскерген чүвевис — улус эмин эрттир эзиртир арага ишпестээни! Ону эскерип көөрү, биске дыка өөрүңчү болган.

Бо-ла чорааш, Тыва чуртунуң чаражын магадап ханмас мен! Ында чурттаан кижилерниң мага-бодунга, сагыш-сеткилинге эң чаагай талалыг салдарны Тываның даглары, хемнери, хову, шөлдери чедирип турар. Олардан үнүп турар тускай сорунзалыг күштүн, чаагай энергетиканың барын өскээртен келген кижилер бо-ла чугаалай бээрлер. Бистерниң, тываларның,

ол чүве ханымыста, эът-сөөгүвүсте сиңниге берген болгаш, ону эскер-бес-даа улус-тур бис ийин. Чамдык чоннарга бодаарга, чуртувусту дигии-биле каап, өске черлерге тарап, тояап көшпес чүвевиштиң бир чылдагааны ында. «Тыва кижиге чанар дээнде, аътка шаап олурда бөргү-даа хадый бээрге, хая, көрүнмес!» дижи-ле болгай бис. Ол чүл дээрге кандыг-даа үнелиг чүведен тыва кижиге чурту артык эргим дээни ол.

Тыва дег байлак оран ховар-ла боор! Чүвүс чок дээр — тудуг материалдары, казымал байлактар, арга-арыг, аржаан-суг, арыг экология! Ажы-биле чугаалаарга, алдын-мөңгүн кырында чурттап, акша-төгери кырында кылаштажып турар улус-тур бис ийин. Каш чыл бурунгаар Япониядан келген аалчыларны уткуп алгаш, аэропорттан хоорайже кел чораан бис. Хенертен аалчыларның бирээзи Чедер талазында ховуже айыткаш: «Доржу-сан! Бо кымның черил? Ээзи чүнү кылып турарың?» — деп айтырды. «Чок, кымның-даа эвес. Нитиниң. Ээзи чок чер-дир, Мацу-бара-сэнсей» — дээримге, профессор кайгап, өске талазынче айыткаш: «Ынчаарга, а бо кымның черил?» — дей-дир. Ону база-ла ээзи чок чер-дир деп билип алгаш, киживистиң ыдыг чидип кагды. Билер-ле болгай мен, Японияда чер эвээш, ээзи чок черлер ховар, барык чок. Чер өрттээ эң аар. «Ийе, харын, амдызында бо делгем ховуларымыстың, чингир ногаан дагларымыстың ээзи чок. Чоокку үелерде-ле боттарымыс чадажып, хербектежи, тыртпалажып, херек-чок чүве былаажып, хоптажып, бот-бодувуска адааргажып, чүгээрлеривис чүлге борбак бодун, карманын бодап, кошактарымыс боостта соктап, арагаже дүлдүнүп, чалгааларымыс эзеп каап, хүнге кызыл хырыннарын, эгилерин чылдыр дөгөп чорувуста, өскээртен келген акша-төгерикиг, эрес-кежээ кижилер черивистиң, байлаа-выстың шуптузун садып, үлежи аппаар-дыр ийин» дээн дүвүренчиг бодамдар бажым иштин дүймеди берген.

Мен бодаарымга, дыка хөй эр-даа, херээжен-даа, аныяк-чалыы-даа тыва кижилерниң арагаже кире берген чылдагааны — кылыр чүве чогуңдан, хостуг үезиниң эмин эрттир көвүдээниңден деп бодаар мен. А чүге олар кылыр чүве тыппааннарыл ынчаш? А чүге дээрге бистер бажымыс ажилдатпас, азырадыкчы хөөңге шагда-ла алзып алган, чарбыттынып өөренип калган-на болгай бис. Амыдыралымыстың бергезинге бир-ле болза **күрүне буруулуг** (школа чедир кижизитпээн, чазак-чагырга ажил-хожул-биле хандырбайн турар, бажың-балгат бербейн турар!), чок-ла болза, **долгандыр турар өске кижилер азы дөргүл-төрөл буруулуг** (деткимче бербейн турар, акша-төгери берип, кээр-геп, дуза катпайн турар!) дээш, оон-даа өске хөй-хөй чылдагааннарны чогаадып алыр-ла болгай бис. Мен күрүне, чазак-чагырга шуут чүнү-даа харылаваас дивейн тур мен. Ол өске айтырыг-дыр. Ам ол дугайында чугаа кылбас бис. Мен чурт-талгада кижиге бүрүзүнүң амы-хууда харысалгазынын, ооң амыдырал-

чы шинээниң, кызыл күжүнүң, кара угаанының, карак кызылының чугулазының дугайында чугаалап тур мен. Будалып чоруур кижилерниң шуптузу чогуу чүнү-даа кызып кылбаан, шеневээн дээр болза, шын эвес болур. Ынчалза-даа, мен бодаарымга, дыка хөй кижилер кызып хөдөлгөш, бажын ажилдаткаш-даа чадап кааш, чүнү-даа кылыр аайын тыппайн, аскан хөй дег, уг-шин тыппайн, чоорту холу салдынып, эң беленин сүрүп, бергелерге дүжүп берипкени чугаажок. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге дыка хөй таварылгаларда бистиң ол кижилеривистиң тура-соруунуң кошкаан, дүжүп берикчи хөөнүүн көргүзүп турар-дыр. Быжыг амыдыралчы турушту, бергелерге удур дайынчы хөөнүү оларга бичизинден-не кижизитпээнивис ол. Орус дылда **«предпримчивость»** деп сөс бар. Ону бодувус дылымысче **ажылгыр, тывыңгыр саарлыл билер арга, баш удур чүвени бодап билгеш, аңаа белең болур чорук** деп оңулдуруп турар бис. Ол шынары тыва уругларга бичизинден-не кижизидип-өөредир болза эки чүве-дир ийин.

Ийи чыл бурунгаар болган чүве, барыын кожуннарның бирээзинде школа улуг класс өөреникчилери-биле ужуражылга үезинде **амгы це, бизнес, акша-төгери**к дугайында чугаа кылып тургаш, мындыг эксперимент кылып шенээн мен. Чугаа акша-төгерики канчап ажилдап ап болурул база аңаа чугула ужу-дүзүлгү болур сагын-гыр-тывынгыр чорук дугайында болуп турган. Өөреникчилер-биле чугаалажып тургаш, баш удур белекпел алганым узуну метр хире, чоону билек хире хоюглап каан ыяшты көргүскөш: «Че, оолдар! Бо ыяшты топтап көргөш, моон чүнү үндүрүп, моон-биле кандыг ыңзылыг акша ажилдап ап болур деп бодаар силер?» — деп айтырган мен. Өөреникчилер боданы бергенер. Харыы бээринче далашкан кижиге чок.

Ынчап турувуста оолдарның бирээзи оюн-баштак хевирлиг үн-биле: «Че! Ынча дыка хилинчектенип тургаш чоорул ону, башкы! Мен-не болза ону тудуп алгаш, кезээликтей караңгы азыгга кедеп турзумза, «акша» кай баарыл ол, боду-ла кырымче кылаштап келбес бе!» — деп бо-ла. Хамык улус чир-шоң дүшкен. Шын харын, өөреникчи ону баштактанып чугаалаан. Ынчалза-даа, чүү дээр ийик, баштак чугаа бүрүзүндө, бичии-даа болза, шыңныг кезик-чамдыгы бар дээр-ле болгай. Бо өөреникчинин баштак-даа болза сөстери бир дүвүренчиг көргүзүкчү болуру чугаажок. Кыс уругларның бирээзиниң харыызы солун болган. «Башкы! Мен-не болза бо ыяшты оолдарның бирээзинге элээн каш кылдыр үзе хирээлеткеш, далган өөр ыяштар чазаткаш, оларны шору өртөккө саткылапкаш, акшадан ажилдап алыр мен. Ону кылып дузалашкан оолдарга каш чүведен таарыштыр төлөп бергей мен» — деп, ол чугаалады. Мен иштимен ооң харыызынга дыка өөрзөн мен. Чүге дизе ыңдыг сагынгыр-тывынгыр кижиге кажан-даа бергелерге торулбас, күззэн чүвезин чедип алыр болур ужурулг.

(Уланчылыг).

СУБУРГАН САЛГАЛДАРГА АРТАР



Буян-башкы субурган дугайында тайылбыр берип тур.

Апрельдин 25-те республиканың 4 аңгы сумуларына субурган тударына тураскааткан ачы-буян марафоннары болуп эрткилээн. Бистиң корреспондентивис Бай-Тайга кожуунун Шуй суурга болган ачы-буян марафонунга киришкеш келген.

Апрельдин 18-те Шуйнун чону сураглыг чаңгыс чер-чурттуу, Тываның баштайгы композитору Алексей Чыргал-оолдун 85 харлаан юбилейин Кызылдың уран чүүл училищезинин башкылары, сургулдары-биле кады демдегеп эрттирген болза, ол суурнун чону эрткен субботада, азы апрель 25-те, база бир улуг, буянның ажил-херекти бүдүрген. Ол дээрже Шуй суурга субурган тудуунга херек өргүл-сөңнү чыырынын талазы-биле ачы-буян марафону болур. Аңаа чүгө ол чоок-кавынын чону эвес, а Тываның аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур шуйжулар, ыраккы Тожу кожуундан безин төлээлер кээп киришкен.

Улуг чыыштын эгезинде Шуйнун чону ырак-чооктан келген хүндүлүг аалчыларына ак хадактарны тудуп сунган. А оон соонда ол чернин хөй ажы-төлдүг, хүндүткелдиг авалары ак сүдүн чажып, арат чонунга аянын, чараш йөрээл сөстөрүн чугаалаан. Ачы-буян марафонунга кирип келген чонга Тываның ховар ыраажылары болгаш хөөмейжилери: Кайгал-оол Ховалыг, Мөңгүн-оол Ондар, Борбак-оол Салчак, Аяс Куулар, Долума

Чымбалак база Тээли суурнун Культур бажынының ажилдакчылары солун оюн-концертин бараалгаткан. База бир демдеглексенчиг солун чүүл — ачы-буян марафонунун организакчыларының Шуй суурда чурттап чоруур төрөл бөлүктөрүнүн баштыңнарына азы улуг назылыгларынга хадактарны сунуп мөгөйгени... Ол байырлыг езулал хоочуннарга улуг хүндүткел болгаш чоргаарал болганы чугаажок. Шуй сумузуңда Херектер, Салчактар, Хомушчулар, Донгактар, Кара-Салдар, Кууларлар, Иргиттер дээш, ниитизи-биле он ажыг төрөл бөлүктөр чурттап чоруур.

Ол сумунун чонунун буянның ажил-херезинге Тываның Камбылама эргелелинде Буян башкы

база кирип, кижилерин амыдыралына субурганның ачы-дузанын дугайында делгереңгей тайылбырны кылган. Улуг башкы чыылганнарга амгы үеде Тывада 47 субурган туттунганын дыңнаткан. Бурганның ол өргээлери кайда-даа чүгө чоннун күзели, төрөэн-зек, экиргек, дузааргак сеткили база эки амыдыралче чүткүлү-биле туттунуп турар. Оон аңгыда Буян башкы субурган тудуунга киришкен кижі бүрүзү хөй болгаш улуг буянны чыып алырын база ол буян салгалдарына артып каарын чонга сагындырган.

Ачы-буян марафонунга баштайгы салышкынны Шуй сумузуңун баштыңы Валерий Куулар кириген. Ол суурнун чонунун эки эгелээшкенин Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазы Михаил Монгуш, сумунун тус чер хуралының даргазы Альберт Конгар база деткип, боттарының өмүнээзинден деткимче кылдыр акша-төгерики салган. Оон аңгыда ол кожуунун чагырга даргазы коллективинин чыгганы акша-төгерики база эккелген. Чон ол үш удуртукчунун үлегерин эдери, өргүл савазынче шуужуп-ла эгелээн. Черле ынчаш ол улуг буянның херекке бодунун үлүг-хуузуң кириксээн кижилер хөй болганын демдеглевес аргаажок. Аңаа республиканың булуң бүрүзүндө чурттап чоруур шуйжулар кээп киришкен деп бо чүлдүн эгезинде бижээн мен. Тываның каайлы албанының ажилдакчызы Хеймер-оол Демдек Өвүрдөн чедип келген. Амыдыралының аайы-биле Шуй суурдан чоруткала 25 чыл болган Валентина Сат Сүт-Хөлдөн

келген. Ачы-буян марафонунга Чадаана, Ак-Довурак хоорайларда чурттап чоруур шуйжулар база идепкейлиг киришкен. Аңаа кирип келген чоннун аразында ол буянның херекке акша-төгери, мал-маган өргүзүүн кижі чок деп болур. Чамдык төрөл бөлүктөр боттарының чыгган акша-төгериин, мал-маганын каттыштыргаш эккеп салып турганы солун. Ылаңгыя Сарыг-оол Мөңгө дунмалары-биле 26 000 рубль өргээн. А ырак-узак черлерден кээп шыдаваан дыка хөй улус боттарының үлүг-хуузуң шапкынчылардан чоруткалапкан болган. Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурда чурттап чоруур бир хоочун ол Эрги-Барлыгының ачы-буян марафонунга салыры-биле бодунун пенсиязын 4 ай чыып келгени 10 муң рубль өргээни-биле үлегерлиг өгбө болганын шуй-

ашкаар-чемгерер дээш 15 шээр малды база бөлүп алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Шуй суурга ачы-буян марафону чоннун улуг деткимчези-биле эрткен деп болур. Аңаа ушпа чөнүк кырганнардан эгелээш, школачы чаштарга чедир сумунун бүгү чону киришкен. Чогум аңаа баш удур улуг белеткел ажилдары чоруттунганы чугаажок. Ол организастыг комитеттин шудургу, бир демниг ажилы болур. Амыдыралының аайы-биле өскээр чурттап чоруй барган Шуй суурнун оолдар, кыстары республиканың аңгы-аңгы кожууннарына болгаш хоорайларына, өскөтөрээ чери Шуйга субурган тудар талазы-биле организастыг комитеттерни тургускан. Кызыл хоорайга тургустунган комитеттин кежигүннери найысылалда чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларын чыып база ачы-буян марафонун эрттирген. Ынчан найысылалда чурттап чоруур шуйжулар 130 муң ажыг рубль түңнүг өргүл-сөңнү чыгган. Шуй суурга марафон болуп турар хүнде Кызыл хоорайда чурттап турар хууда «Газель» чик автомашиналарлыг ол чер чурттуг оолдар



Ырак черлерден келген шуйжулар.

жулар магадап чугаалажып олурдулар. Ынчангаш Шуй суурнун чону 4-5 шак хире үеде субурган тударына четчир хире акша-төгерики, тодаргайлаарга, 345000 арыг акшаны, 30 муң акшаны бижидип, 1 молдурга, 12 шээр малды чыып шыдапкан. А Кызылга март 15-те эрткен марафонга кирген өргүл-сөңү-биле каттай ниитизи-биле 510 муң рубль кирген. Оон аңгыда олар субурганның тудуужуларын

ынаар барыксаан чаңгыс чер-чурттугларын халас аппарып, дедир эккеп турганын демдеглевес аргаажок. Ол база улуг буянның чорук болур. Шуйнун чону субурганын даарта азы май 29-та тудуп эгелээш. Ол черге эңерелдиг эмчи бурганның оран-савазын тудары көрдүнүп турар.

Чечен САЛЧАК.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Ынак ачавыс Сергек-оол Донгаквич АЛДАЙ-ООЛДУҢ 61 харлааны-биле изиг байыр чедирбишаан, аткан дагның чырык чылы, үнген хүннүн херелдери ону бүргөп, аас-кежиктиг, узун назылыг, кадык-чаагай болурун йөрээп тур бис.

Арбын чонга, ажы-төлге арын-нүүрүн — Арыг, чымчак, кем чок сеткилинде Эътке-сөөкке артып калыр Эгээртинмес эргелелди, ынакшылды, Эң-не эргим сөстөрүнүн, Эргим ачай, биске бердин. Хөглүг, сергек аажы-чаңың, Хөөн чазаар хоюг үнүн Амыдырал, ажил-ишке чаңгыландын, Ам-даа хөй чыл аравыска чуртта, Ачай.

Уруглары Шуру, Шими.

МАРАФОНЧЕ чалап тур бис

Бай-Тайга кожуунун Хемчик сумузуңун «Хүнчүгеш» уруглар садының 40 чыл болган ачы-буян марафонунче аңаа ажилдап чорааннарны болгаш оон доозукчуларын май 15-те 12 шакта Хемчик ортумах школазынче чаладывис.

Күш чок деп санаар

Бай-Тайга кожуунун Тээлинин № 3 ортумах школазының Мergen Викторович ОЧУРНУҢ адынга 2005 чылдың июнь 16-да тывысканы № Б 3802105 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бодандар дигин

Болдунмас чүүлдерни чедип алыры-биле болдунмас чүүлдерни кылырын утпа.

Анто Бубинштейн.

СҮТ-ХӨЛГЕ —

128 шилиндек мөгениң хүрежи

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы — Май 1 база Сүт-Хөл кожуунун алдарлыг мөгелеринге тураскааткан республиканың 128 шилиндек мөгелеринин чаңыл болган хүреш маргылдаазынче киржир күзелдиглерни, бүгү чонну болгаш деткичилерни чалап тур бис.

Мөге хүрежи Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы сумузуңун Ондар Кошкар-оол аттыг стадионунга 2009 чылдың май 1-де 11.00 шакта болурун дыңнадып тур.

Харылзажыр тел: 21-1-64, 21-2-71.

Оргкомитет.

Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының коллективи Валентина Шомбулдеевна Кюжугетке авазы Тыва АССР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну

Мария Сюрюмеевна БАРЫНМААНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон төрөлдериңе болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9135. Чагыг 47. Номериң парлагже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 20,00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.